

Ана ФОТИЋ

ПОЧЕЦИ ОСМИШЉАВАЊА БОГОСЛУЖБЕНОГ ВРЕМЕНА И ПРОСТОРА, НАСТАНАК И КОНЦЕПЦИЈА ДРЕВНОГ ХРИШЋАНСКОГ ХРАМА

Апстракт: У раду је представљен хронолошки преглед архитектуре, намене и порекла храма од преисторије до времена грађења базилика са куполом, користећи упоредне преводе Библија, историјске изворе и резултате археолошких истраживања. Разјашњена је употреба свих значења речи храм, црквена грађевина и базилика. Наведена су сва места окупљања и богослужења првих хришћанска и предочен је богослужбени просторни распоред базилика.

Кључне речи: храм, црква, базилика, крстионица, катакомбе, терме, мартитијум, меморија, апостолиум, ораторијум, параклис, капела, крипта

Утицај религије на развој сакралне архитектуре и уметности, нарочито се добро примећује у праћењу развоја изгледа храмова, гробова, скулптуре и живописа, јер богослужбене радње и искуство живота у вери, током времена бивају преточени у сакралну уметност. На основу проучавања храмова кроз историју, можемо пратити развијање свести верног народа о Богу, као и поруке градитеља, вајара и фрескописаца, јер човек има неутољиву потребу за обожењем, те стога жели да то на сваки начин изрази.

Значење термина храм

Templum је првобитно у литератури представљао посвећени простор који је пророк (**augur**) обележавао на терену штапом, посматрајући птичји лет. Овај појам одговара грчком термину **τέμενος**.¹ Многобо-

¹ Настало од глагола *τεμνειν* - сећи, ограничити.

пци то место ограничаваху, подизавши ограду (*aedes*),² да би га просторно одвојили од становања и световног живота. Грци ту ограду називаху *περίβολος*,³ она је представљала онај посвећени простор у коме су се налазила света стабла, жртвеници, дарови намењени божанству... Касније ограђени простор добија назив *templum*, који се у ужем смислу односи и на култни објекат (*ἱερόν*) који временом ту бива подигнут.

У следећој развојној фази, појам **храм** се проширује, означавајући стан божанства а потом и простор у коме се верници окупљају ради заједничке молитве и приношења жртава.

Код хришћана храм представља место саборног ломљења хлеба и остваривања заједнице с Христом за време Литургије, предокушајући Царство небеско овде на земљи. Храм је место где се Бог слави, где се служи Света Евхаристија и где се верници окупљају ради заједничког учествовања у светим тајнама, у простору званом лађа (*ναός*)⁴ Цркве, којом плове у Царство Божје. У храму се изражава тајна Божјег присуства како у овом свету и тако у Царству будућем, а представља и символ Божјег доласка.⁵ За хришћане сам *Христос је храм*.⁶ Апостол Павле, *храмом Бога живог*⁷ и *храмом Духа Светога*⁸ назива човека, јер је човек створен по слици Божјој и јер у њему Свети Дух обитава. Реч **Црква** (*ἐκκλησία*)⁹ означава заједницу верних, али и грађевину.

² Такође означаваше и храм и кућу код Латина.

³ У том простору ће касније Грци подизати ограђени храм, у чије двориште се улази кроз пропилеје, те се временом назив преноси и на зид храма.

⁴ Лађа, наос и храм, су називи богослужбеног простора намењеног верницима првобитно у базиликама, а касније у свим црквама.

⁵ З. Пено, *Катихизис*, Никшић 2002, 66.

⁶ Мк 14,58; Јн 2,21. Појмом *ἱερόν* означава се у *Новом Завету*, синагога (односно зборница, по Ђ. Даничићу), јудејски или пагански храм, а речју *ναός* тело Христово (Јн 2,21) или *σώματος τῆς ἐκκλησίας ὅς* (Кол 1,24) Небески храм (Отк 11,9;15,5), и дом Божји а тек у светоотачкој литератури мисли се и на рукотворени храм, односно лађу базилике. У латинској Вулгати су обе речи, *ἱερόν* и *ναός*, преведене као *templum*, отуда се у западним издањима губи разлика међу тим терминима (у немачком језику се све означава речју *Tempel*, у енглеском *templ*). Користећи римокатоличке и протестантске текстове, Ђ. Даничић и В. Карацић, стога су поједина места неадекватно интерпретирани. В. Карацић исто преводи реч *ναός* и *ἐκκλησία* појамом црква. Отуда храм код археолога, историчара, историчара уметности и архитеката, постаје синоним за цркву, као одредница само за богослужбену грађевину.

⁷ 2Кор 6,16.

⁸ 1 оп 6,19.

⁹ В. Карацић израз *ἐκκλησία* преводи као заједница верних (Мт 18,17; Дап 9,31), Црква Божја (1 Кор 11,16), Црква светих (исто, 14,33-34). У *Откривењу* се набраја 7 Цркава, мисливши на црквене општине у Ефесу, Смирни, Пергаму, Тиатири, Сарду, Филадельфији и Лаодикији (Отк 1,20).

ну¹⁰ намењену богослужењу и молитвама упућеним Богу, те је још је у употреби и назив **богостоља**.

У старијој домаћој и иностраној литератури, понегде изразом храм бива назван и двор, кућа или чак спремиште за пољопривредне производе.¹¹ То може бити последница реминисценције на древна значења. Јевреји су током преисторије, део приноса биљака и животиња, жртвовали Богу, јер су Његовом заслугом плодове убирали, те су оставе где приноси беху похрањени,¹² каткад називали храмови.¹³ За време микенског периода палате су биле истовремено и храмови, а краљев стан беше и стан Бога.¹⁴

Храм је у савременој науци, појмовна одредница за свако култно здање без обзира на њене димензије, форму или архитектонско обликовање,¹⁵ не објашњавајући религијску припадност верника тога храма, док се речју црква указује искључиво на хришћанску богослужбену грађевину.¹⁶

Почеци осмишљавања првих храмова

Од времена када су Адам и Ева напустили Еденски врт (*Ἔδεν*),¹⁷ они и њихови потомци, дубоко у себи беху богочежњиви. То изражава-

¹⁰ У тексту ће на даље ће се грађевина означавати са **црква**, а заједница верних са **Црква**.

¹¹ *Enciklopedija likovnih umetnosti 2*, Zagreb 1962, 573.

¹² Оставе су називали и ризницама. *И сви Јудејци доносише десетке од жита и вина и уља у спреме* (*θησαυρός, horreum, storehouses*, видети: Нем 13,12; 2Дн 32,28).

¹³ У питању је превод грчке речи шатор (*σκηνή*), у латинском односно немачком издању *Библије* (*templum, Tempel*), одакле је тај израз преузео Ђ. Даничић, као храм (1Сам 31,10). Оставе или спреме (*si compares cum, gegenüber, inbergledich*; видети: В. Стефановић Карацић, *Српски рјечник истумачен њемачким и латинским ријечима* III, Београд 1896, 785) беху укупане у земљу испод шатора, касније кућа, отуд потиче идеја за поистовећивање термина храма и спремнице. Овакав обичај постојао је и код Срба пре покрштавања (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика 2*, изд. Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд 1962, 21).

¹⁴ А исто су веровала и многа многобожачка племена. *Словенска и дачка племена вероваху речима царевим јер он беше божји човек и живеше у божјој кући* (Ј.П. Ненадовић, *Прилози за српску историју I*, Земун 1858, 69). Такође у срењовековној Србији, за време турске владавине, дворови и многе куће, имали су капеле, због немогућности верника да редовно одлазе у цркве.

¹⁵ F. Benoît, *L'architecture I*, Paris 1911, 195.

¹⁶ Чланови црквене заједнице и богослови, далеко шире сагледавају речи **храм** и **Црква**.

¹⁷ У латинској Вулгати наведен као *paradisum*, а *Eden* у енглеском издању *Библије*, (Пост 2,8), јер су га Јевреји називали **Рајски врт** или **Еден**. У грчком преводу *Библије*,

ју окупљањем на светим местима, приношењем жртава, све до потребе подизања првих храмова. *Кад их одведох у земљу, за коју подигох руку своју да ћу им је дати, где год видеши висок хум и дрво гранато, онде приносише своје жртве и стављаше своје даре, којима дражаху, и меташе мирисе своје угодне, и онде лише наливне своје.*¹⁸

Некад је то био само ограђени простор који припада Богу,¹⁹ каткад је обухватао свети гај или дрво, свете шуме,²⁰ света брда или хумке... где је приступ био дозвољен само у одређене дане или појединим лицима. Првобитно Јевреји *приношаше жртве и кађаше на висинама...*²¹ *наврх гора... под храстовима, тополама и брестовима...*²² *јер још не беше сазидан дом имену Господњем до тада.*²³ Светима се сматрају и данас гора Морија (на којој је Аврам свезао сина Исака), Синај (на коме је Бог Јеврејима објавио закон)...²⁴ Мада и сва земља бејаше сматрана светом, *јер је припадала Богу,*²⁵ пошто је од Њега створена.

Тако су први храмови представљали богослужбена места на отвореном простору, углавном на висинама, али каткад то беху поткапине или свете пећине.²⁶ И данас се светим сматрају на пример пећина у Макпели,²⁷ Илијина пећина²⁸ (на гори Кармилу, недалеко од Хаифе),

помиње се и *παράδεισον ἐν* Едеџ (Пост 2,8) или само Едеџ (Пост 2,10;4,16; 46,20;2Цар 19,12;Лк 23,43;Отк 2,7) и само на једном месту *Εδεџ* (Бро 26,40), односећи се на синове из Едена. Јеврејска реч је Еден, преписивањем је вероватно дошло до грешке (јер су у јеврејском *м* и *н* веома слични), па се у грчком издању појавило слово *м* уместо *н* (видети:Ridli Skot, *Јеврејско српски речник*). У овом случају, Даничић и Караџић су по угледу на Грчке преписали су као Едем, отуд се у многим књигама на српском језику та варијанта задржала. Еден не треба мешати са изразом *βασιλείαν* θεου (1Кор 15,50), *βασιλείαν αὐτοῦ τὴν ἐπουράνιον*, **Dominum regnum, Heavenly kingdom** (2Тим 4,18). Било би занимљиво археолошки убифицирати Еденски врт. Тренутно археолошки налази најстаријег човека, откривени су у Кенији, док лингвистичке анализе указују да најстарији језик, води порекло из Индије.

¹⁸ Јез 20,28.

¹⁹ Прве религије су монотеистичке, тек касније настаје многобоштво.

²⁰ Остаци таквог веровања могу се пратити по топонимима који су се сачували и до данашњих дана (**Hollywood**).

²¹ 2Цар 16,4.

²² Ос 4,13.

²³ 1Цар 3,2.

²⁴ Звана *Гора Божја* (Изл 24,13).

²⁵ Лев 25,23.

²⁶ O.Wolff, *Tempelmasse. Das Gesetz der Proportion in den antiken und altchristlichen Sakralbauten*, Wien 1932, 15. Пећине и поткапине, током преисторије, беху места за скалњање, привремени боравак (1Цар 18,4) и погребње преминулих (Пост 23,11; 23, 20).

²⁷ Она је служила за сахрањивање умрлих. У њој је Аврам сахранио Сару, а похрањена су ту и тела праотаца (D.Goldstein, *Židovska mitologija, Svjetski mitovi i legende 3, Ljubljana 1988, 32*). У Библији је реч праотац (**πατριάρχης, patriarch**) дословно препи-

пећина Св. Павла у близини Требиња (у којој богослужише Св. Апостол Павле и његов ученик Тит²⁹ за време мисионарења у римској провинцији Далмацији)... На свим местима где су преисторијски номади наилазили на извор воде у палестинској равници, подизали су жртвеник.³⁰ Касније су очигледно та древна места сматрана светим (названа Јаковов, Аврамов, Исаков извор),³¹ где су племенске вође подизале жртвенике и шаторе, као светилишта. Имали су чудотворце, посећивали њихове гробове, остављали поруке на тим местима и остављали добротворне приносе. Све ово се може пратити и код хришћана у време декаденције или опасности од непријатељске најезде.

Према старозаветном сведочанству, види се да су Јевреји тако почели да врше богослужења у шатору сведочанства³² или састанка³³ све

сана као патријарх (Пост 23,19; Дап 2,29; Јев 7,4). Инхумација је најстарији вид сахрањивања покојника, установљен у средњем палеолиту. Похрањивање преминулих у земљу, прво је била практиковано непосредно у местима становања, да би се временом оформиле некрополе.

²⁸ 1Цар 19,9.

²⁹ Рим 15,19; 2Тим 4,10.

³⁰ Пост 26,25. Библисти тај жртвеник називају камен (**pillar**), и поистовећују га са **мегалитима**. Шатори сведочанства и мегалити беху сапостојали неко време. Све док не *раскопаше олтар...* и *ликове сунчане који беху на њима исече, и гајеве, и ликове резане и ливене изломи и сатре, и разасу по гробовима оних који им приносише жртве* (2Днев 34,4).

³¹ G.Ernest Wright, *The Founding Fathers (The Original Home of the Patriarch, The Patriarchs in Canaan) Biblical Archaeology*, Gerald Duckworth and Co. Ltd, London, Butler and Tanner Ltd, 1957, 47.

³² **Шатор** је турска транскрипција персијске речи **чадор**, означава конструкцију од платна пребаченог преко дрвених кочића (М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1937, 292). У Мојсијевим књигама (Изл 29,4;40,22; Лев 17,5; Бро 1,53;3,38;4,25), наводи се шатор сведочанства (*τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, tabernaculum testimonii*). То беше привремено место у коме су закони које је Бог предао Мојсију, похрањени у ковчегу Завета (*τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου, arca testimonii*, видети: Изл 25,22; Бро 7,89), шофар, менора са жишцима и кадионица миомириса (Изл 35,14; 1Сам 3,3). Табернакл (**taberna** - колиба) у хришћанству од 5. века има значење киворија (**ciborium**) у базилици, или у приватним домовима нише (**edicula**) са иконама. У средњем веку, од 6. века, означава дарохранилницу у облику голуба која виси изнад олгара симболишући Духа Светог. У ширем смислу указује на олтар и тело Христово: *скинија тела свог, εἰμὶ ἐν τούτῳ τῷ σκηνώματι, sum in hoc tabernaculo* (2Пет 1,13), *τελειότερας σκηνῆς perfectius tabernaculum* (Јев 9,11). Данас се и бронзани балдахин у цркви св. Петра у Риму, назива табернакл. Јеврејски Празник сеница (**Sukot**) назива се према томе (**σκηνοπηγία, scenopegia, tabernaculorum**, видети: 2Днев 8,13; 1Ма 10,21; Нем 8,17; Јн 7,2) јер првобитно беше везан за грађење шатора од маслинових, палмових и митриних грана, у којима живљаше Јевреји током египатског ропства.

³³ Изл 40,34. У Старом завету на грчком језику се шатор наводи као *σκηνή* (као превод јеврејске речи **suka** - колиба, која је употребљавана за време бекства из Миси-

док Соломон не беше изградио храм. Шатор сведочанства се састојао од неколико спојених шатора. У првом шатору *беше свећњак и сто предложења и постављени хлебови, што се зове светиња. А за другом завесом беше просторија, која се зове светиња над светињама, која имаше златну кадионицу, и ковчег Завета окован свуда златом, у коме беше златан суд с маном, и палица Аронова, која се беше омладила, и плоче завета. А више њега беху херувими славе, који осењаваху олтар...* Ту улажаху свештеници свагда у прву скиницу и савршиваху службу Божју. А у другу улажаше једном у години сам поглавар свештенички, не без крви, коју приноси...³⁴ Над ковчегом приносише жртве паљенице и жртве захвалне пред Богом.³⁵ Све коље у шатору и трему у наоколо бијаше од мједи. И четири ступа за њ, и четири столице под њих од мједи, чепови на њима од сребра и врхови им и појасеви од сребра.³⁶ Археологија не може потврдити такве податке са сигурношћу јер се ради о непостојаном материјалу, а и миграције тада беху честе, па ти шатори нису дуго бивали на једном месту, да би се учили у отиску археолошког слоја.

Мегалити³⁷ (*μέγας λίθος*) су први вид сачуване сакралне архитектуре. Првобитно су постављани као жртвеници, хипогеји или гробни покрови. Почетак њиховог постављања везан је за крај неолита (око 5300 година пре Христа).³⁸ Њихов други назив је *долмени*.³⁹ Они су најброј-

ра), на латинском *tabernaculum*, у енглеском *the tabernacle of the congregation* или *the tent of meeting*. Отуда је у превод Ђ. Даничића ушло као шатор састанка, уместо исправнијег израза сведочанства, јер је користио западне, уместо веродостојнијих источних извора. В. Карацић користи за шатор и израз *скиница* (Јев 9,2) односно *скиница сведочанства* (Отк 15,5), као транскрибоване грчке речи: *σκηνή* (*Речник српскохрватског књижевног језика* 5, изд. Матица српска, Нови Сад 1973, 801).

³⁴ Овим стиховима су описане старозаветне одредбе о богослужењу и земаљској светињи, оновременом рукотвореном храму (Јев 9,2-7).

³⁵ 1Днев 16,1.

³⁶ Изл 38,19-20.

³⁷ Д. Срејовић, *Археолошки лексикон, преисторија Европе, Африке и Блиског истока, грчка, етрурска и римска цивилизација*, Београд 1997, 643; W. Bray and D. Trump, *Dictionary of archaeology*, Allen Lane The Penguin Press, London 1982, 65.

³⁸ Палестински мегалити су из времена раног бронзаног доба, око 3 700 године пре Христа. Најмлађи долмени потичу из времена од 9. до 7. века пре Христа, у области Родопа. Римљани су највероватније током својих освајања подручја данашње Француске и Енглеске, пружили овакав систем градње гробница као предлог за зидање катакомби.

³⁹ То је бретонски израз, који је настао спајањем речи *tol* - сто и *men* - камен, јер су ове камене гробне конструкције у прво време, подсећале на дивовске столове. Данас у пределима Војводине, честа је употреба речи *долма*, у значењу насића за одбрану од изливања реке. Могуће је да је у питању реликт из преисторијског времена, и да су долмени служили и као заштита од воде или поплаве.

нији мегалитски споменици, грађени у различитим преисторијским културама Европе (Ирска, Енглеска, Француска, Сардинија), Палестине, Сирије, Мале Азије, Јерменије и Кудистана. Крајем бакарног доба, израстају у веома сложене и разноврсне гробне конструкције (**chamber tombs**) од којих се издвајају два основна типа: долмени са прилазним ходником (**passage graves**) и галеријске гробнице (**gallery graves, allée couverte**).⁴⁰ То су гробне коморе дугих и уских ходника, покривене великим каменим плочама. Имале су централне одаје крстасте основе (са трансептом) или са малим нишама. Ове одаје беху засвођене лажним сводом. Галеријске гробнице су издужене правоугаоне просторије, без прилазног ходника, а служиле су за колективно и сукцесивно сахрањивање преминулих. Кад није више било довољно места, додавале су се правоугаоне доградње или бочне нише. Понеки долмени су достигали дужину од 125 м. Кад није било могуће дограђивати нове просторије, кости претходно сахрањених покојника, склањане су у страну.⁴¹

На таквим местима временом се почињу подизати први храмови који представљају стан Божји, те се архитектонска концепција куће за становање, из тога разлога, преноси и на сакралну архитектуру. *Те не могаху свештеници стајати да служе од облака; јер се славе Господње напуни дом Господњи.*⁴² Прво осмислише шаторе у којима славише Бога. Носећа конструкција беше од дрвених палисада прекривених тканином. Потом су градили једноставне дрвене објекте, који су имали од *дрвета ситима олтар за жртве паљенице у дужину од пет лаката, и у ширину од пет лаката, четвороугласт, висок три лакта.*⁴³ Али већ тада су постојали утврђени грађевински прописи, јер их Бог беше био пренео Мојсију.

У 5. миленијуму, на крајњем истоку Јудејске пустиње, недалеко од данашњег Јерусалима, била су два храма (Гилат и Ен Геди),⁴⁴ подигнута

⁴⁰ Д. Срејовић, нав. дело, 222.

⁴¹ Секундарна инхумација се вршила кад више није било места за следеће укупе, па су се кости после ексарнације, ексхумирале и одлагале у страну. Ова појава је примећена у средњем палеолиту, а спроводи се и и данас, на Атосу и савременим гробљима.

⁴² 1Цар 8,11.

⁴³ Изл 38,1; уп. С. Ренак, *Аполо, Општа историја пластичних уметности*, превео М. Васић, Београд 1930, 16.

⁴⁴ С. Тутунџић, *Преисторијске халколитске културе Канана*, у припреми. Овом приликом се захваљујем аутору на уступљеном материјалу. Необично је како овако значајни и репрезентативни налази нису описани у Библији. Многи старозаветни описи су потврђени археолошким налазима, закључно од почетка халколитског периода. Палеолит и неолит нису забележени, иако се у *Књизи постања*, набрајају генерације Адамових потомака, али без прецизног описа његовог начина живота, те се не може

од черпића постављаног на камену основу. Храмови беху имали по две просторије, унутар ограђених дворишта, а у центру базен са каналом за отицање воде.⁴⁵ Унутрашњи зидови храмова били су осликани црвеном и плавом бојом, што беше обичај у газулској култури, а после тога периода се губи. Храмови нису били изграђени у близини насеља, већ поред извора воде. У пећинској ризници, која припада храму Ен Геди, откривене су базалтне кадионице, бакарна жезла и круне изузетне израде.

У Месопотамији су од четвртог миленијума пре Христа, грађене једноставне правоугаоне грађевине од опека на каменој основи (према заповести: *олтар од земље начини ми*),⁴⁶ са жртвеником у средини. Са предворјем у прочељу, а култним ликом у ниши са унутрашње стране зачеља храма. Временом храм бива подизан усред пространог дворишта, окруженог низом просторија одређених за боравак свештеника и за припремање култних предмета (Ешнуни). Касније, од трећег миленијума, граде се храмови звани **зигурати** (*Божја брда*). Такви су остаци *библијског торња* Етеменаки у Вавилону. Зигурати су највероватније били сумерског порекла, зидани као символ и сећање на света брда, на којима су Сумерци обављали богослужења. Дуго је био присутан осећај међу боготражитељима, да је божанство горе на небу, па су се ради тога они пели на висине и градили храмове на високим земљаним хумкама, које сами насипаху,⁴⁷ не би ли били ближе божанству у физичком смислу.

На Блиском истоку у античко доба у Египту⁴⁸ био је осмишљен први тип монументалног храма у пећини (Абу Симбел) прозван *speleos*, као и онај на отвореном простору (Карнак, Луксор). Они су служили култу божанства Сунца, а мањи храмови подизани су уз пирамиде

све довести у директну везу са археолошким налазима, изузев потопа, чији су трагови геолошки евидентирани готово свуда, од Блиског истока до Америке.

⁴⁵ Могућ је да је у вези са том конструкцијом већ тада стајало свето дрвеће, у Старом завету звано **ашерот** (В. Avner 1984, 120). Касније тај назив прелази у **Ацерет**, у значењу свечани скуп жетеоца или дан слављен у част обилног приноса плодова дрвећа (од тога су произишли називи празника Шавуот и Песах).

⁴⁶ Изл 20,24.

⁴⁷ ИНав 11,13.

⁴⁸ **Египат** се на арапском називао **Мисир** или **Миср**. У домаћој старијој литератури и преводу *Библије* Ђ. Даничића и В. Караџића, спомиње се као Мисир, уместо правога имена Египат. Реч Мисир је преко турског дошла у српски језик. Назив Египат потиче из грчког језика, помиње се први пут у Херодотовој *Историји* 2, из 5. века пре Христа; одатле је прешао у латински језик, из кога су изведене све касније варијације. Сматра се да је *Aegyptus*, измењен изговор староегипатског *Hi-Ku-Ptah*, што значи кућа или палата (и пребивалиште духа) бога Птаха, у престоници Мемфису, као једног од символа те земље.

ради посмртног култа владара после апотеозе. Рани облик храма посвећеног божанству из трећег миленијума пре Христа био је сасвим једноставан: двориште окружено зидом, а усред дворишта била је камена капелица правоугаоне основе са култним симолом. Касније храм бива смештен у пространо двориште, у чијем се центру налазила мала капела са низом споредних просторија, а одатле се ступало у предсвятилиште, у чијем су се дну налазила врата за најсветији део святилишта, са култним ликом.

Класичан облик храма је тек антички грчки мегарон (*μέγαρον*),⁴⁹ правоугаоне основе са предворјем (*прόδρομος*) и святилиштем (*ναός*) у коме се налазио култни лик. Понекада је иза наоса постојала још једна просторија (*όπισθόδομος*), задњи део храма. Ако је култни лик био постављен у неприступачан део (*όδυτον*) унутар наоса, део обреда вршио се тада у наосу, који је у том случају имао два а касније три брода.⁵⁰ Читав храм стајао је на подесту (*κρηπίδομος*), са три или више степеника, а на двоводан кров у забату временом је постављена фигурална декорација.

Јевреји су током вавилонске владавине и за време боравка у Египту, попримили многа обележја поменутих култура, као што су и сами утицали на Вавилонце, Египћане и Грке. Сличност се огледа у зидању храма на узвишеном месту; облику основе; подизању оградe око храма; просторном решењу одаја намењених свештенству и култним предметима, уз зидове оградe у дворишту храма; односу према реликвијама; посебном издвојеном месту за светињу над светињама...

Соломонов храм имао је предворје, святилиште и светињу над светињама са ковчегом Завета. Уз све стране сем улазне, налазиле су се двоспратне просторије,⁵¹ а лево и десно од улаза била су постављена два стуба. Унутрашње двориште, у које се улазило с источне стране, покрај *мједенога мора*, било је окружено зидом, имало је троја врата на

⁴⁹ Такви су храмови били они у којима су се вршиле мистерије, односно тајна паганска богослужења. У здањима таквог просторног распореда и таквог начина зидања, столовао је гечки краљ (*βασιλεύς*), пошто палате беху биле истовремено и храмови. Током преисторије и антике, чест је био случај код пагана, да се владар поистовећује са божанством (сматрало се да он доживљава апотеозу) те је престона дворана уједно имала и улогу храма. Отуд палате постају архитектонски узор при градњи храмова. Што се може приметити и према етимологији назива такве врсте простора (*базилика*).

⁵⁰ **Мегарон** је за време освајања Александра Великог, утицао на начин градње храмова Блиског истока, али ће извршити пресудан утицај тек на изглед базиликалног простора.

⁵¹ Код неких ранохришћанских базилика постоје такође сличне двоспратне доградње, зване галерије.

северу и служило је свештенству.⁵² Одатле се улазило у двориште за жене, а одатле у пространо спољашње двориште. Ту се налазио посебно ограђен, посвећени храмовни простор. Кад Јевреји кажу *храм*, мисле на храм у Јерусалиму⁵³ који је Јеврејима представљао Божји стан, али и главно средиште богослужења. Три пута годишње сваки Јеврејин је долазио у јерусалимски храм, приносећи жртвене дарове. *И долазиће из градова Јудиних и из околине јерусалимске, и из земље Венијаминове, и из равнице и из гора и с југа, и доносиће жртве паљенице и приносе с даром и кадом, и жртве захвалне доносиће у дом Господњи.*⁵⁴

Слике тог храма сачуване су у јеврејским рукописима из Египта. Зато је изгнанство а нарочито разарање храма, довело до многих промена у вези са богослужењем. Храм и Јерусалим постају физичко и духовно средиште верника. После рушења другог храма, престали су се вршити стварни обреди, него се приносе молитве, а текст *Библије*, закони и прописи везани за храм, редовно се читају и проучавају у синагогама,⁵⁵ које се већ од 1. века почињу градити у Палестини. У новије време у Ханану, у месту званом Tell en Nasbe,⁵⁶ откопане су тробродне синагоге. Установљење синагога⁵⁷ вуче корене из времена вавилонског ропства. Неке од тих синагога, као она у Галилеји, према археолошким истраживањима, имале су три брода, међусобно одвојена стубовима и са посебним улазом у сваки брод. Јевреји чекају други долазак Месије да би поновно успоставили храм и обновили обред, са носталгијом сећајући се светих места, појединих библијских градова (Хеврона, Ветилја)⁵⁸ гробова (Рахилјин,⁵⁹ недалеко од Витлејема; цара Давида на Сиону) а кости важних личности преносе назад у Свету

⁵² Јез 46,19.

⁵³ За Јудејце је постојао само један храм, сем једно краће време кад су упоредо с јерусалимским, постојала два мала храма јеврејских колонија у дијаспори, али археолози још нису утврдили како су изгледала. Један је био на острву Елефантина, из 6. века, други у Леонтополису у делти Нила, а трећи, храм Самарјана на брду Гаризиму из 2. века, разорен већ 128. године (С. Дубанов, *Кратка историја јеврејског народа*, Београд 1961,43.55; *Encyclopedia Judaica* 6, Keter Publishing House, Jeruzalem 1965-1975,604-5).

⁵⁴ Јер 17,26.

⁵⁵ Грчки назив је *συναγωγή*, јеврејски *kneset*, првобитно је означавао сабрање, скуп и општину, а после рушења Соломоновог храма 586. године пре Христа, и првог принудног пресељања Јудејца, постаје назив за јеврејску богомољу.

⁵⁶ Село које се помиње у Старом завету као *Миспа* (Пост 39,41) правилно је идентификовано као *Tell en Nasbe*.

⁵⁷ В.Недомачки, *Синагоге* (докторат у рукопису, одбрањен 1976. године на Катедри за историју уметности, на Филозофском факултету у Београду).

⁵⁸ Место где је Јаков уснуо сан (Пост 28,17).

⁵⁹ Пост 35,19.

земљу.⁶⁰ Хришћани на исти начин до данашњих дана, иду на ходочашћа у Јерусалим, обилазећи и друге свете градове који се помињу у *Старом* и *Новом завету*, такође посећују места где су мученици пострадали, односно били сахрањивани, похрањујући део или комплетне мошти светих у цркве и здања посебно подигнута у ту сврху.

Старозаветно утемељење хришћанства

Хришћанство настаје у Палестини, и утемељено је на до тада постојећим јудејским обичајима. Многе паганске навике у хришћанство уносе многи народи који су после силаска Светог Духа на Апостоле, а изразитије од 313. године, те посебно прихватањем хришћанства за државну религију у Византији, у великом броју приступали хришћанству. Тако је дошло до стапања и сажимања древних обичаја и њихове уградње у Хришћанство, с тим што је свему томе у Хришћанству дат сасвим нови смисао.

Обичај шкропљења крвљу закланог бика,⁶¹ који пратимо у многим преисторијским културама скитској, критско-микенској, преамеричких Наски, микронежанској, древних заједница Мјао (Мео односно Хмонг), Мелпа...⁶² постојао је и код Јевреја: *Само очишћење нека чини над рововима његовим Арон једном у години; крвљу од жртве за грех у дан очишћења једном у години чиниће очишћења на њему од кољена до кољена вашег; јер је то светиња над светињама Господу*⁶³ ... Али код пагана то је вршено ради служења демонима (*λατρεία δαιμονίων*)⁶⁴ које је требало умилостивити да би верници лакше стизали до Бога.

⁶⁰ У Мишни и Талмуду празник Пасхе назива се и *Aceret* (у прводу: *свечани скуп*, мисли се на *ходочашће*).

⁶¹ Овакав обичај, особито када је у питању жртвовање бика, пратимо код преисторијских ловаца широм света, потом код Сумераца, Грка... Сцене лова и изузетне цртеже бикова, налазимо још у преисторијским пећинама: Lascaux у Француској, из палеолита; Singl de la Mola Remigiua и Altamira у Шпанији; урзи на ћилибару са обала балтичког мора из мезолита; и на зиду светилишта Чатал Хицика у Анадолији, из периода између 7000 и 6000 година пре Христа; фреске у хрмовима критско-микенске културе (*The Joy of Knowledge History and Culture 1*, International Visual Resources and Mitchell Bazley Publishers Ltd. 1972,25).

⁶² П.Влаховић, *Народи и етничке заједнице света*, ИРО Вук Караџић, Београд 1984, разво.

⁶³ Изл 30,10.

⁶⁴ *Незнабошци ђаволима жртвују, а не Богу; а ја нећу да сте ви заједничари са ђаволима* = *κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων* (1Кор 10,20).

Капара⁶⁵ код Јевреја беше обичај приношења жртви, којима се симболично преносио грех на животиње, да би њихова смрт била откуп за грехе. За време прогонства Јевреја у Вавилону, веровало се да мртва ствар замењује људе у несрећи, као вид магије против ђавола, према писању из Кабале. Током халколита, у време Празника помирења, Јом кипура, приношен је јарац Азазелу, којим се преносио грех целог народа на јарца.⁶⁶ Касније се са стоке и јарца прешло на живину. Да би заштитили своју децу Јудејци су им стављали амулете, ради предохране од злих сила. Трагове оваквих веровања, имамо у ношењу како амулета, тако и крстића око врата⁶⁷ у Византији и Србији, од средњег века до данас.

Али временом се и у *Старом завету* види промена начина размисљања,⁶⁸ нарочито од епохе градње храмова. После рушења другог храма, капара се укида. *Чувај ногу своју кад идеш у дом Божји, и приступи да слушаши; то је боље него што безумни дају жртве, јер не знају да зло чине.*⁶⁹ Свест о неопходности учествовања у богослужењу, задржали су и хришћани.

Првине се приносе ради захвалности Господу на његовој дарљивости, и да би се измолила милост и опроштење за сагрешења. *Гле, послушност је боља од жртве и покорност од претилине овнујске.*⁷⁰ *И шта треба, било јунаца или овнова или јагањаца за жртве паљенице Богу небеском, или пшенице, соли, вина и уља, како кажу свештеници јерусалимски, да им се даје сваки дан без одгањања.*⁷¹

Код хришћана се приликом крштења захтева одрицање од Сатане, и свих дела његових, и свих весника његових, и сваког служења њему.⁷² Нема потребе за приношењем и једењем крвних жртава, јер се сам Хри-

⁶⁵ Ц. Данон, *Збирка појмова из јудаизма*, изд. Савет Јеврејских општина Југославије, Београд 1996, 29-30. Отуд у нашем језику реч *капара*, кад дајемо залог уместо себе, при купопродаји.

⁶⁶ Отуд изрека *жртвени јарац*, коју никако не треба мешати са изразом *жртвено јагње*.

⁶⁷ Архиепископ Данило II носио је редовно о врату крст од полудрагог камена, *демонолита*, који га је штитио од нечистих сила (Архиепископ Данило II, *Животи краљева и Архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 357).

⁶⁸ *И тајно чинише синови Израљеви... кађаху по свим висинама, као народи које одагна Господ... чинећи зле ствари гневехи Господа. И служасху гаднијем божанствима... И Господ опомињааше, преко својих пророка... вратите се са злијех путова и држите се заповести моје* (2Цар 17,9-13). *Поче очистити Јудеју и Јерусалим од висина и од лугова и од ликова* (2 Днев 34,3).

⁶⁹ Проп 5: 1.

⁷⁰ 1Сам 15,22.

⁷¹ Језд 6,9.

⁷² Видети: службу Свете тајне крштења у *Требнику*.

стос жртвовао на крсту ради искупљења свих нас,⁷³ тако да верници на светој Евхаристији постају причасници тела Његовог,⁷⁴ ради обожења присутних, али искључиво у заједници. А приношење биљних и животињских жртава прераста у преобаржај целокупне природе кроз вернике.

Корене освећивању каснијих хришћанских храмова и кућа налазимо у библијском опису: *свештеник узме крви од те жртве за грех, и помаже њом доворотнике на дому и четири угла од појаса на олтару и доворотнике од врата на унутрашњем трему.*⁷⁵ Овај ритуал је код Јевреја трајао данима.⁷⁶ Сећање на остатке некадашњих обичаја можда видимо у шкропљењу светом водом,⁷⁷ а уместо помазивања крвљу, помазује се светим миром.⁷⁸ Отворено је још питање откуд се појавила идеја за освећењем воде, мира, објеката, предмета... ако цела природа јесте света, јер је од Бога створена. После напуштања Адамовог пута ка обожењу, и изласка из Едена, време и простор Адамових потомака, беху донекле обесвећени. Стога највећи човек грех бива према природи, што је престао да поштује материју која је од Бога створена, и кроз коју човеково спасење треба да буде остварено,⁷⁹ односећи се према природи само као према сировини коју може да искоришћава. Код хришћана се ради тога јавља потреба за освећењем целе природе, јер човек је биће преко кога све створено треба да буде преображено у Царству Божјем. Јевреји на пример обичаваху својевремено, бацање греха низ воду (*ташлих*)⁸⁰ после жртвовања живине. Овај обичај је познат и код пагана, Словена, и др. Чак и поједини кабалисти сматрали су да је тиме вода загађена, али истински грех јесте физичко уништавање природе.

⁷³ *Тако се и Христос једном принесе, да узме многих грехе... на спасење онима који Га чекају* (Јев 9,28). *Гле, јагње Божје које узме на се грехе света* (Јн 1,29). Отуд у народу изрека: *жртвено јагње*.

⁷⁴ *Чаши благослова коју благосиљамо није ли заједница крви Христове? Хлеб који ломимо није ли заједница тела Христовог* (1Кор 10,16)?

⁷⁵ Јез 45,19.

⁷⁶ 2Днев 29,17.

⁷⁷ *Јер кад Мојсије изговори све заповести по закону свом народу, онда узме крви јарчије и телеће, с водом и вуном црвеном и исопом, те покropи и књигу и сав народ* (Јев 9,19).

⁷⁸ *И узми уље за помазање* (Изл 29,7). Користили су уље за видело, мирисе за уље помазања и за мирисави кад (Изл 25,6).

⁷⁹ Ј. Дамаскин, *Прós тоύς διαβ. τὰς άу. εικόνας* 1,16, PG 94,1245. *И Он очисти грехе наше, и не само наше него и свега света* (1Пет 2,2).

⁸⁰ Д. Голдстеин, нав. дело, 30.

Многобожачке религије⁸¹ су имале и једну веома позитивну особину, учествовање целе заједнице у обредима. Заједничарење се наставаља у јудејству, а у хришћанству постаје пресудан моменат. *Јер где су два или три сабрани у име моје онде сам ја међу њима.*⁸² Прави циљ постаје сабрање свих на једном месту.

Хришћани су од Јевреја преузели суботњи дан (али премештен на недељу);⁸³ слављење Пасхе⁸⁴ и Педесетнице,⁸⁵ идеју о празницима;⁸⁶ првине⁸⁷ у виду хлеба, вина, уља, пшенице;⁸⁸ саборно ломљење хле-

⁸¹ Незнабоштво (**paganus**) је израз настао према речи село (**pagus**) јер се многобоштво тамо најдуже задржало.

⁸² Мт 18,20.

⁸³ Недељу (**σαββάτων**) су хришћани светковали као дан радости и братског састанка у Христу, јер је у тај дан Исус Христос васкрсао из мртвих (Ап.пр.66; Дап 20,7). Даном радости су сматрали и суботу, као даном успомене на стварање света.

⁸⁴ Ап.пр.7, па тек Први васељ. сабор каноном дефиниивно утврђују када треба да се слави хришћанска Пасха: *никако не пре порлећне равнодневице.*

⁸⁵ **Шавуот** је други по реду од 3 ходочасничка празника. То је дан кад се слави седма седмица после другог дана Пасхе. На грчком се назива **πεντηκοστή** на српском **Педесетница** (Дап 2,1). Празновао се прво празник жетве, преузет од староседелача Ханана. *Празнуј празник седмица, првина жетве пшеничне, и празник бербе на свршетку године* (Изл 34,22). У тај дан ратари славише пожњевене снопове пшенице (о чему сведоче називи **Хаг акацир**, **Хаг абикурим**, односно **Празник првина**). А Пасха беше празник жетве јечма. После закључења вавилонског *Талмуда*, добио је и име **Земан матан торатену** (*час кад нам је Тора дата*). Талмудски учитељи су израчунали да је Десет Божјих заповести и Тору Мојсије добио на Синају, 6. дана трећег месеца сивана, те су тај моменат прогласили најважнијом садржином овог најрадоснијег празника. У *Талмуду* (трактат Рош-ашана 16/а) и *Мишину* 1,2, записано је: *Шавуот је судњи дан плодова дрвећа.*

⁸⁶ *Принесе Господу... жртву захвалну и налив, све кад је чему дан* (Лев 23,37). Уведен је прво **Шабат**, као дан одмора (Изл 20,18; Понз 15,15). Потом *ратарске светковине*, да би затим многи празници у јудаизму били уведени ради сећања на дане ослобођења Јевреја од египатског ропства: **Пасха**, **Pesah** (Изл 12,17), подсећање на символ борбе за опстанак: **Фурим**, **Šušan - Purim** (Јест 9,19-22), важне битаке током ослободилачког рата против Селеукида: **Ханука**, од јеврејске речи **hanukat abajit** - освећење храма (Пост 4,59). Годишњи круг чинише и дани туговања када се постило: **Тиша - беав** (кад су Вавилонци разорили први храм), **Шива асар бетамуз** (три седмице жалости услед вавилонског освајања Јерусалима), **Асара бетевет** (почетак Навуходоносорове опсаде Јерусалима), **Цом Гедаља** (убиство Гедаље и бекство Јевреја у Египат).

⁸⁷ Јез 45,19. Првине које је човек узгајао, беху пшеница и винова лоза јер се њихово узгајање, као и прављење хлеба и вина (**οἶνος**), помиње већ у Првој књизи Мојсијевој. Винограде ограђиваше и подизаше осматрачнице, одакле стражарише да не уђу лисице и лопови (Ппн 2,15). У Египту још 3 500 година пре Христа, постојаше цеднице и филтери за вино. Постоји фреска која приказује муљање вина у каменим пресамма, и похрањивање у питосима.

⁸⁸ Језд 6,9.

ба;⁸⁹ пост;⁹⁰ облачење одежди;⁹¹ паљење свећа⁹² у свећњацима;⁹³ кађење⁹⁴ и кадионице,⁹⁵ употребу тамјана,⁹⁶ посуду златну којој наликује путир, која је служила прикупљању крвних жртава; мирење;⁹⁷ време молитви,⁹⁸ миропомазање,⁹⁹ читање псалтира на јутрењој и вечерњој

⁸⁹ *Мелхиседек цар салимски изнесе хлеб и вино; а он беше свештеник Бога Вишег* (Пост 14,18). *Увратише к њему и уђоше у кућу његову, и он их угости, и испече хлебова пресних, и једоше* (Пост 19,3). Хлеб (**ἄρτος**, **panis fermentatus**, **loaf of bread**, Лев 23,17) се правио од неолита, користећи неколико врста пшенице (**triticum aestivum**, **triticum vulgare**). Пшеница се појавила знатно после емера и једнозрне пшенице, која је настала као хибрид дивље врсте (**aegilops squarrosa**). Најранији налази хлебне пшенице су са Чатал Хијика и Хацилара, на Блиском истоку, а нешто каснији налази су са Кнососа у Европи. Нема индиција да ли се радило о црном или белом хлебу у време неолита, јер се од исте врсте пшенице може припремити како бели, тако и црни хлеб. *И хлебове пресне и колаче пресне замешене с уљем, и погаче пресне намазане уљем, од брашна пшеничног умеси их* (Изл 29,2). Први помен боје хлеба, односи се на белу боју мане (према Мишни и Мојсијевим књигама), коју су јели у египатској пустињи, иако она не беше од пшенице већ слична корену каранфилића.

⁹⁰ Од тога да хришћанима није било дозвољено јести јела која су забрањена Мојсијевим законом (Лев 17,14-15; што је поновљено у: Дап 15,20-29; Ап.пр.63), нити крв животиње или удављено, није се јело до заласка сунца, избегавало се месо изузев суботом (односно недељом). Услед туговања за време постова избегавало се весеље.

⁹¹ *Приноси жртве на олтару мом и да кади кадом и носи оплећак преда мном* (1 Сам 2,28).

⁹² Претпразнични обичај паљења свећа за живе и мртве, јер за време празника Јеврејима није било дозвољено палити ватру у храму.

⁹³ *И пале се... жижици на златниом светњаку* (2Днев 13,11). Обичај паљења свећа потиче од првобитног паљења жижака на свећњаку, уљаници и бакљама, а помиње се још у *Талмуду*: *светиљке треба поставити тако да буду видљиве и са улице.*

⁹⁴ *Да се кади пред њим кадом мирисним и да се постављају хлебови вазда и да се приносе жртве паљенице јутром и вечером, и у суботе и на младине и на празнике Господа Бога нашег, што треба да бива у Израиљу довека* (2Днев 2,4).

⁹⁵ Кадионице су биле **златне** (Бро 7: 84) и **бронзане** (налажене у Сирији и Египту). Кадионица (**θυμιαστήριον**, **turibulum**, **sensor**) је посуда за паљење мириса на жеравици.

⁹⁶ Јез 8,11. У шатору употребљаваше миро, кадише тамјаном и смирном, разноврсних мириса: **цимета**, **абоноса**, **галбане** и **многих цветова зеластих биљака**: *ὡς κιννάμωμον καὶ ἀσπλάθος ἀρωμάτων δέδωκα ὀσμήν καὶ ὡς σμύρνα ἐκλεκτῆ διέδωκα ἐνώδιον ὡς χαλβάνη καὶ ὄνυξ καὶ στακτή καὶ ὡς λίβανον ἀτίμις ἐν σκηνῇ* (ИСир 24,15). *И цимета и тамјана и мира и ливана, и вина и уља - καὶ κιννάμωμον καὶ ἄρωμα καὶ θυμιάματα καὶ μύρον καὶ λίβανον καὶ οἶνον καὶ ἔλαιον* (Отк 18,13).

⁹⁷ Опроштај ближњима од греха на дан Јом акипура, код нас је задржан као **целив мира** на Евхаристији, а истовремено као наслеђе јеврејског дела исповести, од јавне молбе ближњег за опроштај. Јевреји се исповедају Богу и ближњем, у оба случаја, јавно молећи га за отпуштење греха (видети: Моше бен Мајмонид, *О покајању*, Земун 2000,12).

⁹⁸ *Свако јутро и свако вече, и каде мирисима, и хлебови постављени стоје на чистом столу, и пале се свако вече жижици... јер држимо што је Господ Бог наш наредио* (2Днев 13,11).

⁹⁹ Лев 14,28.

молитви;¹⁰⁰ јавне исповести пред заједницом,¹⁰¹ за време богослужења; беседе и метаније;¹⁰² украшавање храмова цвећем и зеленилом о празницима;¹⁰³ установу свештенства,¹⁰⁴ тростепеност чинова,¹⁰⁵ патријарха као главу заједнице,¹⁰⁶ похрањивање драгоцености у ризницу при храму,¹⁰⁷ освећивање храмова,¹⁰⁸ забрану исмевања хромих, глувих или слепих;¹⁰⁹ сахрањивање у катакомбама,¹¹⁰ инхумацију и поштовање преминулих,¹¹¹ однос према земним остацима покојника,¹¹² ходочашће... У извесним литургијским типовима преузето је и припремање бесквасних хлебова по угледу на ману.¹¹³

Као и Јудејци, сви верници у древној Цркви присуствовали су богослужењима,¹¹⁴ и имали јавне трпезе за чланове заједнице и заједничко обедовање,¹¹⁵ од којих су настале агапе.

¹⁰⁰ Ј.Фундулис, *Литургија или наука о богослужењу православне источне Цркве* 1, Краљево 2004,9.

¹⁰¹ Моше бен Мајмонид, нав. дело, разно; С.Дубанов, нав. дело, 28; У раној Цркви се исповест такође састојала из два дела, јавног и тајног (видети: Н.С. Милошевић, *Света тајна исповести и покајања*, Беседа 6 (2004) 11-118).

¹⁰² Ц. Данон, нав. дело, 28.

¹⁰³ Остатак древног празника Јевреја ратара, који су на тај начин обележавали завршетак жетве, преузетог при слављењу Шавуота, а потом код хришћана нарочито за Педесетницу, када се Црква посипа травом од које верни после плету венчиће, или за празник Лазаревог васкрсења, кад се уносе врбове гране. Иначе, хришћани украшавају цркве зеленилом о сваком празнику.

¹⁰⁴ *А Језекија опет уреди редове свештеничке и левитске по редовима њиховим, сваког по служби његовој, свештенике и Левите, за жртве паљенице и захвалне, да служе, и да славе и хвале Господа на вратима логора Његовог* (2Днев 31: 2).

¹⁰⁵ Праотац, првпсвештеник и равин као пандан Патријарха, Епископа и свештеника.

¹⁰⁶ Јудејци су Адама, Аврама, Исака, Јакова, Давида... звали **праоци**, преко задржане стране речи, је ушло код нас у употребу као Патријарх (С.Дубанов, нав. дело, 20) што у буквалном смислу, значи **од оца**.

¹⁰⁷ *Приправих за дом Бога свог злата... сребра... бронзе... гвозђа... и дрва... камења ониксова, и камења за укивање, и камења за накит и за вез, и свакојаког драгог камења, и камена мрамора изобиља* (1Днев 29,2).

¹⁰⁸ *Помаже њом довратнике на дому и четири угла од појаса на олтару и довратнике од врата на унутрашњем трему* (Јез 45, 19).

¹⁰⁹ О исмевању немоћних (Лев 19, 14; Ап пр. 57).

¹¹⁰ P. Styger, *Die römischen Katakomben*, Berlin 1833, 43.

¹¹¹ D. Goldstein, нав. дело, 15.

¹¹² Код хришћана су то и **мошти** = посмртни остаци светитеља.

¹¹³ Изл 16, 13-15.

¹¹⁴ *Све верне који долазе у цркву и слушају Св. Писмо, а не остају за време молитве и Св. причешћа... треба одлучити* (Ап. пр. 9, *Атинска синтагма* II, 13, 14). Сви верници треба да имају удела у трпези Господњој (Дап 2, 46, 20, 7; 1Кор 10, 16-17). *Не сме оставити службу ниједан, који има права да до краја остане* (Апостолске установе

Код Јудејаца само мушкарцима старијим од 30 година било је дозвољено тумачити Кабалу, а код хришћана лаицима, како мушкарцима, тако и женама било је забрањено тумачење *Светог писма*.¹¹⁶

Све вредне и цењене материјале Јевреји су користили да би сачинили храм. *И лонце и лопате и котлиће; а сви судови што начини Хирам цару Соломуну за дом Господњи беху од бронзе углађене*.¹¹⁷ *Начини Соломун и све друго посуђе за дом Господњи: златни олтар, и златни сто, на коме стајаху хлебови постављени...*¹¹⁸ *Два ступа, једно море и подножја, што начини Соломун за дом Господњи; не беше мере бронзи од свих тих судова...*¹¹⁹ *сто хиљада таланата злата и хиљаду хиљада таланата сребра и гвозђа без мере, јер га има много, такође и дрва и камења...*¹²⁰ *И умиваонице и клешта с котлићима и лонцима и свећњацама и кадионицама и чашама, шта год беше златно и шта год беше сребрно...*¹²¹ Рељеф на Титовом славолуку у Риму, приказује поворку с опљачканим сасудима из Иродовог храма. Цртежи храмовних посуда, посебно су обележје средњовековних рукописа јеврејске Библије у Шпанији. Звали су их **микдаш јех**, односно Храм Господњи.

Пре него што су осмишљени протезис и ђаконикон, користили су се столови у олатрском простору, који воде порекло од оних за постављање жртава: *у трему од врата беху два стола с једне стране и два стола с друге...*¹²²

8,9). У ранохришћанској цркви, сви су учествовали на Литургији и причешћивали се, али за време гоњења, неки нису остајали на богослужењу до краја, а неки су почели да избегавају причешће. Стога је прописано, нарочито за епископе и презвитере, јер они свима дају пример, *да ко се не би причестио, имао је образложити узрок Епископу* (Ап. пр. 9), па ако га он сматра разложним, могао је добити утеху, **αντίδορον** (Анти-ох. пр. 2), ако не одлучио би се.

¹¹⁵ *И Јаков принесе жртву... и сазва браћу своју на вечеру; и једоше* (Пост 31, 54); *И... принесе Богу жртву паљеницу и принос; и дође Арон и све старешине израиљске, и једоше с тастом Мојсијевим пред Богом* (Изл 18, 12).

¹¹⁶ Забрањено је женама да говоре за време Божанствене Литургије (Трул. пр. 70; Лаод. пр. 44; 1Кор 14, 34-35). Мисли се на тумачење *Светог Писма*. Уопште се оваква тумачења забрањују световњацима (Трул. пр. 64). Отуда се у савременом говору, **лаиком** указује на оног који је у нешто непосвећен, нестручан, невешт, или се у нешто не разуме. Правилнији израз је **дилетант**, за особу која се нечим бави из љубави али је нестручна за обављање датог посла. Првовремено је овај назив упућивао само на љубитеље уметности.

¹¹⁷ 1Цар 7, 45.

¹¹⁸ Исто, 7, 48.

¹¹⁹ 2Цар 25, 16.

¹²⁰ 1Днев 22, 14.

¹²¹ Јер 52, 19.

¹²² Јез 40, 39.

Постојаше кухиње у трему око отвореног дворишта, покрај свештеничких одаја, које беху смештене на северној страни. У сваком углу трема беху огњишта. Тревови јудејски имаше зидове на 4 стране, с димњацима над сваким огништем.¹²³ У Византији су постојале веома сличне кухиње, називане *сокалници*,¹²⁴ смештене уз манастирске обимне зидове, у непосредној близини свештеничких одаја.¹²⁵

Од давнина је уобичајено да се храмови одржавају и реновирају. У те сврхе је коришћен новац од ратова и од плена.¹²⁶ И даваше га цар... настојницима над послом око дома Господњег, а они најмиху каменаре и дрводеље да се обнови... и коваче који раде од звожђа и од бронзе,¹²⁷ да се справи што је трошно...¹²⁸ кад свршише, донесоше... новце што претекоше; и од тог новца начинише судове за дом Господњи, судове за службу и за жртве, и кадионице, и друге судове златне и сребрне.¹²⁹ То је ред њихов за службу њихову којом иду у дом Господњи... по наредби Арона, оца свог, како му беше заповедио Господ Бог Израилев.¹³⁰ На тај начина заснован је заједничко учествовање у градњи, одржавању и чувању светиња. Тада уста Исус, син Јоседеков с браћом својом свештеницима и Зоровавел син Салатилев с браћом својом, и изградеше олтар Бога Израилевог да приносе на њему жртве паљенице како пише у закону Мојсија човека Божјег.¹³¹ Трагови саборне градње евидентни су у Месопотамији, Египту, Грчкој, Римском царству... али у Византији то задобија сасвим другачију суштину. У византијским и српским средњовековним изворима помиње се обичај саборног учествовања у изградњи и одржавању цркава, као и прописи кад и како то треба да се изведе.¹³² Сви који су у томе учествовали постили су, а градња

¹²³ Јез 46,19-24.

¹²⁴ У литератури је сокланик још познат као *мајупница* или *мутавак*.

¹²⁵ Временом бивају смештене у приземља манастирских конака.

¹²⁶ 2Днев 26,27.

¹²⁷ исто,24,12.

¹²⁸ исто,22,5.

¹²⁹ исто,24,14.

¹³⁰ 1Днев 24,19.

¹³¹ Језд 3,2.

¹³² Градња је била саборни чин, чак је и законом било прописано да су верници дужни да заједно учествују у изградњи било физички, било материјалним прилозима. Цареви беху били браниоци Цркве и вере, а такође и живи символ царства које им је Господ поверио (Г.Острогорски, *Историја Византије*, Сабрана дела 6, Београд 1998,51). Владари су сматрали да им је дужност градња црква. Цар Константин је подигао 14 црква (у Цариграду: св. Софије, св. Ирине, св. Ап. Јована, св. Михаила; у Риму: Храм Спаситеља, св. Ап. Петра, св. Ап. Павла, Часног крста; у Јерусалиму: цркву Светог Гроба; у Витлејему: Спаситељев храм; у Антиохији храм св. Апостола) а у Константи-

је као саборни чин, представљала део испуњавања литургијског времена и простора.¹³³ Документ којим деспот Стефан Лазаревић 1411. године, дарује села манастиру Хиландару, помиње *обавезе гређења*¹³⁴ манастира и цркава, становницима села, дарованих манастиру. У оснивачкој повељи краља Милутина манастиру Бањској, наводе се дужности сокалника који *морају да помажу око цркве*.¹³⁵ Манастиру Светих Арханђела код Призрена, цар Душан је одредио да *световна лица помажу у манастиру*.¹³⁶

Јудејци су врло рано увели прописе за подизање и опремање шатора сведочанства. И учини Мојсије како му Господ заповеди... *подиже шатор друге године првог месеца првог дана... подметну стопице, намести даске, провуче пријеворнице, исправи ступове. Па разави наслон над шатор, метну покривач одозго... сведочанство метну у ковчег... И унесе ковчег у шатор, и објеси завјес... у шатору намести светњак, према столу на јужну страну. И запали жишке на њему... И намести олтар златни... и покади на њему кадом мирисним...*¹³⁷ И начини умиваоницу бронзану и подножје јој бронзано од огледала која доношаху гомилама жене долазећи на врата шатору од састанка.¹³⁸ И метну умиваоницу између олтара и шатора... нали у њу воде. И праше из ње руке и ноге... *кад улажаху у шатор...*¹³⁹ и *подиже тријем око шатора, и метну завјес на врата тријему,*¹⁴⁰ *једанаест таквих завеса од кострети начинише за наслон над шатором*¹⁴¹ и од порфире и од скерлета и од црвца и од танког платна узведеног, и по њему нека буду везени херувими. Педесет петаља начини на једном завесу, а педесет петаља начини на крају другог завеса, где ће се састављати с другим,

нопољу беше постојало 85 манастира у 6. веку, јер се цар Јустинијан необично бринуо о монаштву и подупирао мисионарски рад (P.Shepard, *Bizant, Time-Life Books, Ljubljana 1972,34*).

¹³³ Данас влада мишљење да су радници током изградње постили, али у средњовековној Србији сви су постили. Видети прописе у владарским повељама (С.Новоковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912) јер су прописи и обичаји, у вези литургијског времена, готово у потпуности преузети из Византије, преписивањем Евергетидског типика од стране св. Саве.

¹³⁴ С.Новоковић, нав.дело,466.

¹³⁵ исто, 627.

¹³⁶ исто, 697.

¹³⁷ Изл 40, 16-26.

¹³⁸ исто, 38,8.

¹³⁹ исто, 40, 30-2.

¹⁴⁰ исто, 40, 8.

¹⁴¹ исто, 36, 14.

а петље да буду једна према другој. И начини кука бронзаних педесет, и загни куке на петље, и састави наслон, да буде једно.¹⁴²

Постојали су и строги прописи при градњи јерусалимског храма.¹⁴³ Дом Божји у Јерусалиму да се сазида... и темељи да му се изидају, да буде висок шездесет лаката и широк шездесет лаката.¹⁴⁴ Уведена су и правила о унутрашњем уређењу као што пише у књизи закона Мојсијевог, олтар од целог камења, преко ког није превучено гвожђе...¹⁴⁵ Свест о потреби прописа при градњи и уређењу преузимају хришћани¹⁴⁶ од момента кад су били у могућности неометано да подижу своје богомоље.

Јевреји имаше ковчега за убацивање храмовних прилога,¹⁴⁷ са прорезом за убацивање новца на заклопцу, сличне шкриње су преузели први хришћани.¹⁴⁸ Поред тога похрањиваше Јудејци драгоцености у ризницу при храму,¹⁴⁹ што су хришћани преузели градећи у ту сврху крипти или лапидаријуме.

Чишћење храмова од вајкада је обичавано као заједничко дело свих, и свештенослужитеља и верника. *И скупеше браћу своју, и освештавши се дођоше, како беше заповедио цар по речи Господњој, да очисте дом Господњи.*¹⁵⁰ *Свештеници износише сву нечистоту што нађоше у Цркви Господњој у тријем дома Господњег; и износише напоље на поток.*¹⁵¹ Одувек су света места била повезивана с обредом чишћења и изворима. *И начини онде жртвеник, и призва име Господње... и слуге*

¹⁴² исто, 26, 31; 26, 5; 26, 11.

¹⁴³ Кад год се обнављао храм, задржавани су првобитна основа и димензије.

¹⁴⁴ Језд 6, 3.

¹⁴⁵ ИНав 8, 31

¹⁴⁶ Суди златни и сребрни, дрвени и земљани (2Тим 2, 20).

¹⁴⁷ Свештеник Јодај узме један ковчег, и прореза рупу на заклопцу, и метну га код олтара с десне стране како се улази у дом Господњи; и свештеници који чувају врата меташе у њ све новце који се доношаху у дом Господњи (2Цар 12, 9). Али још доношаху к њему драговољне прилоге свако јутро (Изд 36, 3).

¹⁴⁸ Шкриње су задржане до дан данас, могу се видети у свим црквама, уз целивајућу икону.

¹⁴⁹ Приправих за дом Бога свог злата... сребра... бронзе... гвожђа... и дрва... камења ониксова, и камења за укување, и камења за накит и за вез, и свакојаког драгог камења, и камена мрамора изобиља (1Днев 29, 2). Сви дадоше у ризницу дома Господњег (1Днев 29, 8). И радоваше се народ што драговољно прилагаху, јер прилагаху целим срцем Господу (1Днев 29, 9). Јудејци имаше поред оваквих ризница и генизе (ПрС 2, 1; [www:bl_simmons_geniza.htm](http://www.bl_simmons_geniza.htm), 19.2.2006), у којима похрањиваше свете књиге у синагогама или на гробљима.

¹⁵⁰ 2 Днев 29, 15.

¹⁵¹ исто, 29, 16.

Исакове ископаше онде студенац.¹⁵² Тако и код древних хришћана у портама, атријумима или покривеним ендонартексима, увек постоје фонтени, фијале или чесме. Јевреји у храмовима имаше посуде за прање руке. Ономад се Јевреји ту умиваше,¹⁵³ прање руке, ноге и жртве паљенице,¹⁵⁴ потом хришћани настављају обичај прања руку пре уласка у порту, по уласку у њу, или у припрати. Христос је својим ученицима опрао ноге на дан Тајне вечере, ову праксу су потом преузели Епископи, на Велики четвртак. Практиковање прања руку и ногу замире већ почетком средњег века.¹⁵⁵

Храм код Јевреја бејаше символ будућег земаљског препорода, док је код хришћана место предокушаја Царства небеског. Древни је обичај Јевреја да се на света места или у храм иде најлепше обучен и окупан.¹⁵⁶ То задобија посебан смисао у хришћанству кад верници постају судеоници Царства Будућег, које се изображава приликом Свете Евхаристије у Дому Господњем. Тад ово улепшавање и чистота престају да буду ствар хигијене и ритуалног очишћења водом од нечистих сила, већ представљају иконично стање Царства. Начин слављења и хваљења Бога, пропраћен певањем¹⁵⁷ и свирањем на шофарима,¹⁵⁸ псалтро-

¹⁵² Пост 26, 25.

¹⁵³ *И кажи Арону и синовима његовим да приступе на врата шатора од састанка, и умив их водом (Изд 40, 12). Кад иду у шатор од састанка, нека се умивају водом (Изд 30, 20).*

¹⁵⁴ Језд 40, 38.

¹⁵⁵ Остатак древне традиције данас је прање руке презвитера пре службе, а епископа и при богослужењу.

¹⁵⁶ *Свету кошуљу ланену нека обуче... и нека се опаше појасом ланеним и капу ланену нека метне на главу... нека опере тело своје водом, на онда нека се обуче и иде у шатор (Лев 16, 4).*

¹⁵⁷ *Поседа народ, те једоше и пише, а после усташе да играју (Изд 32, 6);* Прво се певало испред шатора, овај обичај је настављен и после подизања храма. *И кад зидари полагаху темељ Цркви Господњој, поставише свештенике обучене с трубама и Левите синове Асафове с кимвалима да хвале Господа по уредби Давида цара Израилевог (Језд 3, 10).*

¹⁵⁸ Један од најстаријих дувачких инструмената на свету. Прави се у виду рога (*κέρας, cornu*), од било које чисте животиње, изузев краве и вола. Различитог су облика и величине, служе за обављање посебног обреда у храму, приликом великих празника (Ц. Данон, нав. дело, 22). Трубљаху њима приликом изношења ковчега Господњег из шатора: *седам свештеника нека носе седам труба од рогова овнујских пред ковчегом Завета (ИНав 6, 6). И кад зидари полагаху темељ храму, свештеници... с трубама и Левити... с кимвалима, хвалише Господа (Језд 3, 4).* Стајао је рог на олтару (Јдт 9, 8). Четири рога стоје уз олтар Небески (Отк 9, 13). Рог спасења помиње се у дому Давидову (Пс 132, 17; Лк 1, 69). В. Караџић не прави разлику између инструмента - *κέρας* (Лк 1, 69) и јестивих свињских папака - *κεράτιον* (Лк 15, 16). Такође је **шофар** од рога или сребра, служио за позив у рат и упозорење на опасност (Изд 19, 16; Бро 10, 2). Код хришћана су

нима,¹⁵⁹ кимвалима, харфама, лирама, тимпанима, органама, трубама,¹⁶⁰ описан је у *Старом завету*, а делимично подсећа на певање и играње за време грчких мистерија или слављења Кибеле.¹⁶¹ Први хришћани наставили су употребу инструмената¹⁶² током апостолског доба, а данас се само после посебних празника пева, свира и игра.

Јевреји су децу доводили у храм *чим престану да доје*,¹⁶³ а хришћани их отприлике тада крштавају. У *Старом завету* помиње се помазивање *изливањем уља на главу*,¹⁶⁴ или помазивање иза ува и палца руке и ноге.¹⁶⁵ Код хришћана то представља печат дара Духа Светога који се врши крстообразним помазивањем на лице, стопала и шаке, приликом савршења свете тајне крштења, а постоји и крстообразно помазивање уљем на чело, током празничног бдења и јелеосвећења. Ју-

ту улогу касније преузела црквена звона. Сличне инструменте беху имале и древне паганске културе, користећи их за позив у рат, и приликом празновања одређених култова (о Кибелином празнику и рогу изобиља, видети: H. Graillot, *Le culte de Cybèle, Mere des dieu à Rome et dans l'empire romaine*, Paris 1912, 49). Као музички инструмент био је врло омиљен у бронзано и гвоздено доба, најчешће коришћен код Келта и Скита. Византинци су рог користили за најављивање трка на хиподрому, као пратњу плесачима и др. Временом се инструмент таквог облика прави и од бронзе или чак од злата да би се временом правило и као **ритон** (суд за пиће, облика рога), као реминисценција на преисторијски шофар (W. Bray and D. Trump, нав. дело, 115). Златни рог је постао један од симбола Константинопоља, по писању историчара Прокопија. Рт на коме је град подигнут, беше назван *Златни рог*.

¹⁵⁹ Превод *Старог Завета* Ђ. Даничића, није баш прецизан. Оригинални називи инструмената нису били гусле и бубњеви. У Пс 150,2-5; Бро 2,10 наводе се: *τύμπανον* (пауке, таламбас, или тимпанон, а не бубњеви), *κιθάρα* (харфа, китара), *ψαλτήριον* (лаута, псалтрион или псалтерион), *ὄργανον* (органа), *κύμβαλον* (кимвало-цимбало, жичани инструмент који се свира удараљкама, првобитно коришћен за величање фригијског божанства Кибеле, по чему је и добио име), *χορδή* (лира, а не гусле), *σάλπιγξ* (труба). Уп.: М. Вујаклија, наведено дело, разно. **Гусле** су древни словенски инструмент, налик цитри (*Предања словенских народа*, Гласови народа 9, уредник М. В. Димић, Београд 1964, 233). У српској старијој литератури и иностраној (G. E. Wright, нав. дело, разно) се ипак користе помени лауте, лире, харфе... при опису поменутих инструмената.

¹⁶⁰ 2 Днев 9,11; Пс 9,1; 33,1-3; 34,1; 81,2-3; 150,2-5.

¹⁶¹ Д. Срејовић и А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987, 203; о слављењу Кивеле опширније, видети Херодотову *Историју* и H. Graillot, нав. дело, разно.

¹⁶² Ови инструменти се помињу и при опису Царства небеског. Анђели Бога славе трубама (Отк 8,6). Христос ће сићи са неба, носећи трубу (1 Сол 4,16). Лира је Божји инструмент (Отк 15,2).

¹⁶³ 1 Сам 1,24.

¹⁶⁴ Изл 29,7; 2 Цар 9,6.

¹⁶⁵ Уљем... на длану нека помаже свештеник крај десног уха ономе који се чисти, и палац десне руке његове и палац десне ноге његове (Лев 14,28).

лејци помазиваше и преминуле уљем,¹⁶⁶ што неко време наставише хришћани,¹⁶⁷ док се не ослободише неких јудејских навика.

У апостолско доба, агапе код хришћана одвијале су се пре причешћа, што вуче корене из јудејских обичаја. *И кад би се обредили гозбом, пошљаше Јов и освећиваше их, и... приношаше жртве*.¹⁶⁸

Сви поменути обичаји који нису везани за саму Литургију, расветљавју слику живота првих хришћана, јер литургијско време је и оно између две Евхаристије. Са друге стране, на основу тога можемо видети у ком обиму је Црква данас задржала изворне обичаје.

Оно што се у самом почетку разликовало између Јевреја и хришћана била је чињеница да су првоспоменути некада, у времену Старога завета, веровали да је смрт крај, да душа одлази у Ад, сен смртни, а препород који се очекивао, било је обнављање њиховог царства на земљи. Зато се исцрпљиваше честим ратовима, не би ли задобили земаљско царство.¹⁶⁹ Хришћани напротив, и Јевреји античког периода, такође, верују у васкрсење мртвих, те им је крајњи циљ Царство небеско.¹⁷⁰ Свест о Богу као судији људских дела, и потреба да се из стања престапа пређе у стање сагласности са моралним законом, док снажно осећање кривице пред апсолутном правдом, доводи до врлине покајања, примећује се код преподобних старозаветних Јевреја који су мучили тело,¹⁷¹ строго и често постили, верујућући да им то може приближити долазак Месије. Сотириолошки смисао покајања задржале су многе хришћанске аскете¹⁷² по испосницама и манастирима (*ἐρημίται, her-*

¹⁶⁶ *Потом умре Јосиф... и помазавши га мирисима метнуше га у ковчег* (Пост 50,26).

¹⁶⁷ Пример мирносица на гробу Христовом (Мк 16,1).

¹⁶⁸ Јов 1,5.

¹⁶⁹ Мајке стога синове поносно у рат слаше, чак се одрицаше кукавица, као у Срба за време турске владавине. Изражен тада беше етнофилетизам, услед сурове борбе за опстанак, па беху оживела сећања на многе старозаветне обичаје, утемељене *Законом цара Душана*. У то време су јевреје активира остатаке веровања древних Словена (у виле, вукодлаке, аждаје... видети: *Безакоње у Тројану граду*; Марко Краљевић у *пећини*, *Српске народне песме* 1, Београд 1929).

¹⁷⁰ *Многи ће од истока и запада доћи и сеиће за трезу с Авраамом и Исаком и Јаковом у Царству Небеском* (Мт 8,11).

¹⁷¹ Остатке таквог веровања, видимо кроз историју код римокатоличких флагеланата па све до данас код чланова реда *Opus Dei*.

¹⁷² *Ако се који епископи... и они из свештеничког именика... не ради вјсбања у добру, него ради гнушања, заборављајући да је све много добро и да је Бог створио човека мушко и женско... такав нека се поправи, или нека буде свргнут или искључен из Цркве. Ал ко хоће вазда да се уздржава ради аскезе, слободно му је* (Ап. пр. 51). Гностичари (поглавито енкратити и макрионити) сматрали су да је материја ствар ђа-

mitage)¹⁷³ у пустињама. Старозаветни начин размишљања, подржали су својевремено, монаси манастира Тамница,¹⁷⁴ недалеко од Александрије. Тамо је покајање, навелико превазилазило моралне критеријуме и претварала се у најсуровији аскетизам,¹⁷⁵ уз непрестану помисао на смрт.

Пост код Јевреја беше уведен према сећању на Мојсијево четрдесетодневно уздржавање на Синају, уочи примања Божјих заповести. Пост беху Јудејци подразумевали цео дан без воде и хране, до вечере. Код хришћана је у почетку било тако, да би се увече приступало агапама, заједничким обедима љубави према ближњем,¹⁷⁶ и након тога причешћивању. После Васкрсења Христовог, по угледу и сећању на Христа који је у пустињи искушаван нејелом 40 дана, уводи се *часни четрдесетодневни пост*.¹⁷⁷ Осмишљавају се и Пређеосвећене литургије,¹⁷⁸ по-

вола, и као таква зла. Кад се ко ради вежбања у добру (*δί ὀσκησιν*) уздржава од женидбе, једења меса, пијења вина, слободно му је. *Ако се који у празничне дане клони меса и вина, у празничне дане, ради гушања а не ради вежбања у добру, нека буде свргнут* (Ап. пр. 53). Мисли се на пост недељом и суботом, али и свим данима од Васкрса до Духова. (*Апостолске установе* V, 19-20).

¹⁷³ *Petit Larousse*, Paris 1976, 390.

¹⁷⁴ Св. Јован Лествичник, *Лествица, Хиландарски путокази* 5, превод Д. Богдановић, Београд 1993, 36, 59-69.

¹⁷⁵ За време јеврејског поста **Девети ав**, верници се не шишаху, не глачаше одећу, не једоше месо, избегаваше весеља... због туге услед разарања Првог храма. Склоност ка аскетизму преузели су неки хришћански монаси. Изразити аскетизам, наследили су хришћани који потику из Персије и римских провинција које беху под јаким утицајем митраизма. Мада неразборити аскетизам, који заступаху полуаријанци, 340. године био је осуђен на Гангрском помесном сабору (у питању је 20 правила против јевстатигана, односно полуаријана).

¹⁷⁶ Агапе су вечере братољубља, настале према Христовим речима: *Љуби ближњег свог* (Мт 5, 43); *и љубити ближњег као самог себе, веће је од свих жртава и прилога* (Мк 12, 33). Агапе су уведене и као својеврсна помоћ сиромашним хришћанима, у оне дане... *кад се дељаше храна сваки дан* (Дап 6, 1). *Онда дванаесторица... рекоше: Није прилично нама да оставимо реч Божју па да служимо око трпеза* (Дап 6, 2). Па изабраше седморицу који *обезбеђиваше столове за сиромашне*. Отуд каснији назив служитељ - *διάκονος*. А постоји помен о запостављању сиромашних, где се наводи како није добро скупљати се на једно место, а да се не једе вечера Господња, нити да *један гладује а други да се опија* (1 Кор 11, 17-21).

¹⁷⁷ Почетак посту положио је Бог (Лев 16, 29-31; Нем 9, 1-3; Јер 6, 9; Јл 2, 15; 3, 5-10). По Св. Јовану Златоустом и Св. Василију Великом, Бог је почетак посту положио у Рају, забранивши првим људима да једу са дрвета познања (отуд изрека *забрањено воће*). Христос је својим примером посветио пост (Мт 4, 2; Лк 4, 2) и то је исто препоручио ученицима својим (Мт 6, 16-18; 9, 14-15; 17, 21; Лк 2, 37; 5, 33-35). Апостоли су се увек постом припремали на своју службу (Дап 9, 9-13; 2, 14-23; Анастасије Синајит, *О четрдесетницама*), и препоручивали су то свим верницима (1 Кор 7, 5; 2 Кор 6, 4-5). Пост (*νηστεία*) је божанска установа, ради смирења човековог пред Богом (*Апостолске установе* V 13). Васкршњи пост се чувао од самих почетака Цркве (Епифаније, Кирило Алексан-

сле којих се јело. Касније али због начина живота и тешких услова рада, прелази се постепено са сухоједенија, на дозволу оброка преко дана али уз изузимање хране животињског порекла.¹⁷⁹

Стари завет јесте историјски увод *Новога завета* и има *сенку будућих ствари*,¹⁸⁰ па је стога његов утицај на образовање и развитак новозаветног богослужења разумљив и неспоран. Из *Старог Завета* прихваћени су поједини симболи,¹⁸¹ церемоније, читање *Псалтира* и *Светог писма*, освећење, стајање, клечање, полагање руку, и природни симболи хлеб, уље, вода, светлост, тамјан, који су постали важани елементи хришћанског литургијског времена. Они су заједнички чиниоци и у хришћанском и у јудејском богослужењу. Неке моменте богослужења хришћанство је наследило од Јудејаца, а неки детаљи су преузети из оновремених многобожачких култова, али уграђених у свете тајне, да би у хришћанству задобили сасвим другачију сврху.¹⁸²

дрилски, Јевсевије, Тертулијан). После беху прописани још и Божићни пост (Анастасије Синајит, *О четрдесетницама*; *Атинска синтагма* IV 583), успењски, дан (Никон два списа, *Атинска синтагма* V 589-591) пред Богојављањем, дан Усековања Јована Крститеља и дан Возавижења часног крста (у посланицама Патријарха Валсамона, *Атинска синтагма* IV 565-579). *Свету четрдесетницу и сваку среду и петак, треба да пости сваки члан Цркве, сем ако није спречен телесном немоћи, под претњом свргнућа или одлучења* (Ап. пр. 69). Гностици нису празновали тим данима, те су постили суботом, због жалости јер је тад створена материја, и недељом јер нису веровали у васкрсење мртвих. То посебно верују марконити. Пост у суботу и недељу се сматра грехом (*Апостолске установе* V 20; VII 23). Из тога се искључује Велика субота (*Апостолске установе* II 59; VIII 83), по речима Валсамона, *јер је тело Господње лежало мртво у гобу, тога дана*. Бог нам је заповедио да постимо (Мк 2, 20; Лк 5, 35). Мисли се на суви пост (*сухоједеније*), кад се читав дан до вечери, не сме ништа јести, а увече само строго посна јела, дакле и без рибе, а калуђери само сочива без уља (223. правило *Номоканона* при *Требнику*). Не треба разумети правило да се у недеље и суботе, Великог поста може јести месо, него да је пост блажи (забрањује се само сухоједеније).

¹⁷⁸ *У све дане поста свете четрдесетнице, осим суботе и недеље, и светога дана Благовести, нака бива само Литургија прије освећених дарова* (Ап. пр. 66, 69; Лаод. пр. 49, 50, 51, 52; Трул. пр. 52). *Недељом и суботом се не сме постити осим Велике суботе, јер су то дани радосне успомене када је Син Божји на себе примио човечје тело* (Ап. пр. 69). *У дане строгога поста не сме се савршити потпуна Литургија, сем суботе и недеље, и светога дана Благовести. Забрањује се јести пре вечерњег доба. По општој норми Цркве, може се јести тек после Литургије, али је Литургију забрањено служити у вече, стога немајући потпуне Литургије, освећени дарови се деле са вечерњом службом* (Трул. пр. 52).

¹⁷⁹ *Уздржавати се од свега закланога, као и од јаја и сира, који су плод онога чиме се ми хранимо* (Ап. пр. 66, 69; Трул. пр. 56).

¹⁸⁰ Јев 10, 1.

¹⁸¹ Ј. Фундулис, нав. дело, 1, 9.

¹⁸² Махање лепезама - рипидама и изразити аскетизам беху преузети из митраизма. Иако је махање рипидама код хришћана, имало и сврху терања инсеката од светих

Свете тајне имају своје своје корене у *Старом завету* као и већина богослужбених радњи.¹⁸³ Света Литургија је Богом установљена за вре-

дарова. Не зна се са сигурношћу који су обичаји позајмљени баш из митраизма а који из римског пантеона, јер је митраизам неке обичаје преузео од Латина. Јевреји, Грци и Латини су стављали венце на главу царева и свештеника. *Узми сребра и злата, и начини венце, и метни на главу...поглавару свештеничком* (Зах 6,11). Првобитно у хришћанској цркви, ношени су венци. **Венац** је круна од лишћа, потиче од речи **корона**. Отуда потиче реч венчање, стављање венаца на главу у цркви. Митра и тијара су каснијег датума и потичу од староперсијских турбана. Оне су временом замениле круне, које се после носе само при крунисању или венчању. **Митра** је капа патријарха, епископа и папе. А **тијара** је прво био тростепен венац, римокатолички символ владара над 3 степена душа (Рајем, паклом и чистилиштем). Тијару православне Владике нису нсиле, јер не постоји веровање у чистилиште, верује се само у дефинитиван крај смрт и вечни живот у Царству небеском. Из грчке културе потиче обичај фрескописања и представљања извесних иконографских сцена (добри пастир); паљења и гашења светлости током Свете Литургије. Првобитна употреба кимвала, која се временом изгубила, пореклом је из Кибелиног култа. Божје откривење су и инославни препознавали, разумевајући и уграђујући га на себи својствен начин у своје религије. Особито се сличности грчко-римске митологије примећују са *Старим заветом*, при опису стварања Света и човека, и описа Потопа. Извесни детаљи у грчким мистеријама наликују новозаветним сценама. Код Грка божанство Дионис (код Латина познат као Бах) је бесмртни син врховног божанства Зевса. Он седи на Олимпу, са десне стране Зевса. Рађа се, бива убијен и васкрсава. Светкују се током мистерија, његово рођење, смрт и васкрсење. На дан његових празника, свештеници носе пурпурну одећу, верни народ Диониса слави игром и песмом, пијући вино и носећи бакље (Д.Срејовић и А.Кузмановић, нав. дело, 116-119). Неоспорно је да неке облике богослужења које смо презели од Јудејца, налазимо постојећим и у многобожачком култу. Сличности наизглед постоје, уколико се занемаре увек присутне оргије, опијање, падање у екстазу, жртвовање деце, једење сировог меса (по томе је настала реч **бахатост**)... упражњавано током његових светковина одржаваних у самом храму (Minucius Felix, *Octavus*, c.25; Tertullian, *Apologetic*, c.25; Sozomen, *Historia ecclesiae* I,7; Eusebius, *Historia ecclesiae* VII, 14; Augustinus, *De civitas Dei* VI,8). Култ Афродите, Димитре, Јелеусиса, такође имају похвале блудничењу и педерастички које се читају као беседе о великим празницима, по сведочењу куртизана Лукијана. Минукије Феликс забележио је да блудничење које се одвијало у скровитим местима незнабожачких храмова, беше слободније него у повлашћеним блудничким кућама. Јевреје су приморавали да на царев рођендан учествују у приношењу жртава Дионисију (Ма 6,7). Касније се то наставља и са многим хришћанима. Ради тога је уведена казна лишавања заједнице са Црквом услед религиозног општења с незнабошцима, прописује се и забрана религиозног општења са јеретичима - **communicatio in sacris** (Ап.пр.45; *Апостолске установе* II 61,62). Канони такође наводе: *забрану незнабожачких неприличних светковина, лакрдија и игара* (мисли се на игру коцком - **κύβους, alea**), присуствовања плесовима, позоришним представама, календе, бота, брумалије, зборишта првог дана марта, коњске трке, гатања, одлазак у крчме (**καπηλειόν**, док је гостионица **πανδοχείον**, била пристојно место, по Светим оцима) у дане празника Васкрсења, светле седмице... (Ап.пр.9,43,54; Антиох.пр.2; Трул.пр.24,51,62,65; Лаод.пр.54; Гангр.пр.13; Картаг.пр.15,45,61,63).

¹⁸³ Н.Милошевић, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας*, - *Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, **Αντίδορο**, у припреми, разно.

ме Тајне вечере.¹⁸⁴ Евхаристијски хлеб на тај начин води порекло од хлеба са пасхалне вечере, али и од спомена на прављење мане¹⁸⁵ и боравак у египатској пустињи. Ови обичаји преузети су од Јевреја, пречишћени и примењивани али са другачијом суштином. Господ је својим доласком испунио *Стари завет*, укинувши морални закон, али не и богослужбену праксу. Христос наставља да долази свакодневно у јерусалимски храм¹⁸⁶ са својим ученицима и верним народом. Он је својим личним самоделатним примером показао значај везе јудејске и хришћанске праксе, утемељио Свете Тајне,¹⁸⁷ назначио богослужбене радње, открио сотириолошки смисао и показао начин хришћанског живљења. Свети Апостоли су са верним хришћанима, и после Васкрсења Господњег, наставили истрајно да се сваки дан сабирају у синагогама¹⁸⁸ до коначног рушења храма. Умивени и чисто обучени, према јудејском обичају, они слушаше и проучаваше реч Божју, учествоваху у приношењу жртава и у дневном кругу богослужења,¹⁸⁹ али увече су приступали Пасхалној вечери у својим домовима, у соби на горњем спрату.¹⁹⁰ Разлог за потребу одвајања хришћанског од јудејског храма лежи у чину ломљења хлеба, који се од самог почетка обављао у кућама хришћана, а не у храму. На тај начин јудејски храм, за хришћане полако губи сакрални значај, јер место састајања верног народа и Господа, сада се измешта у приватне куће, које тако преузимају улогу хришћанских

¹⁸⁴ У литератури још наведена и као *Последња вечера (Last Supper)*.

¹⁸⁵ *Шта је то?* (на јеврејском - **man hu**) *То је хлеб који вам је Бог дао за храну* (Изл 16,13-15). *И дом Израилев прозва тај хлеб мана; а беше као семе коријандрово, бео, и на језику као медени колачи* (Изл 16,31). *Синови Израилеви једоше ману четрдесет година, док не дођоше у земљу у којој ће живети* (Изл 16,35).

¹⁸⁶ *А... иђаху заједно... на молитву у девети час* (Дап 3:1). Јер већ у *Старом завету* беше најављено: *Излићу на дом Давидов и на становнике јерусалимске дух милости и молитава...* (Зах 12,10).

¹⁸⁷ О христоцентричности светих тајни видети: Епископ Атанасије, *Духовност православља*, Београд 2001, 72-4.

¹⁸⁸ *И сваки дан беху једнодушно у цркви, и ломљаху хлеб по кућама, и примаху храну с радошћу и у простоти срца* (Дап 2,46). В. Караџић је на овом месту, погрешно превео термин **синагога** са речју црква.

¹⁸⁹ У храм су смели ући само они који су били у стању обредне чистоте, што се односи на купање, етичку исправност... (*уми се, и намаза се и преобуче се; и отиде у дом Господњи, и поклони се*: 2Сам 12,20). Жене за време месечног циклуса, нису могле улазити у храм, а остале беху у посебној просторији. Чак и данас присутно мишљење да је жена нечиста за време циклуса, потом оцрквљење деце, лични начин исповедања, другоразредна улога жене при богослужењу и сл. оовремена су сећања на јудејски начин поимања вере.

¹⁹⁰ Куће су тада биле грађене, на два спрата. У приземљу бејаше кухиња са оставом, а на спрату собе за примање и починак (Дап 1,13).

храмова, односно првих литургијских простора. Првим хришћанским храмовима сматрају се стога кућа у којој је Господ Исус Христос више пута боравио са ученицима;¹⁹¹ потом, кућа у којој је становао Св. Ап. Петар¹⁹² са Апостолима, где је на њих сишао Дух Свети; кућа Марије, мајке Јованове¹⁹³ где су долазили ученици и скупљали се верни ради молитве; кућа Нимфана,¹⁹⁴ у којој се верни молише; куће по разним градовима у којима је Свети Апостол Павле проповедао...¹⁹⁵ Док је Господ био жив, заједно са верним хришћанима, састајао се у јудејском храму,¹⁹⁶ а после Васкрсења, са њима заједничари за време ломљења хлеба по приватним домовима.¹⁹⁷ Соба на Сиону у којој је Христос установио ломљење хлеба, тридесетак година после Његовог Васкрсења, код хришћана преузима у потпуности улогу коју је имао јудејски храм. На овом примеру се може приметити свештеничка географија, односно премештање богослужбених радњи из јудејског храма у приватне куће, а потом из њих у цркве. Отуд можемо приметити неке функције јудејског храма које су пренете у цркве. Некада је једном годишње јудејски првосвештеник улазио у светињу над светињама¹⁹⁸ ради очишћења Јевреја, а код хришћана сав верни народ прино-

¹⁹¹ Лк глава 7.

¹⁹² *И кад уђоше попеше се у собу где стајаху Петар и Јаков и Јован и Андрија, Филип и Тома, Вартоломије и Матеј, Јаков Алфејев и Симон Зилот, и Јуда Јаковљев* (Дап 1,13). Апостол Павле почиње посланицу поздравом Цркве у дому твојом (Фил 1,2)

¹⁹³ *Дође до куће Марије, мајке Јована... где су се многи окупили и молили Богу* (Дап 12,12).

¹⁹⁴ *Поздравите... Нимфана и Цркву у његовом дому* (Кол 4,15).

¹⁹⁵ *Молим вас још, браћо да знате, за Стефанин дом, да је то ахајски првенац, и да су се они ставили у службу светима* (1Кор 16,15). Таква су била сва места на којима се Апостоли окупљаху међу својима. *А пошто се они помолише Богу, затресе се место где беху сабрани, и напунише се сви Духа Светога, и говораху реч Божју са слободом* (Дап 4,31).

¹⁹⁶ *А сваки дан у синагоги и по кућама не престајаху учити и проповедати* (Дап 5,42).

¹⁹⁷ *Дође Исус кад беху врата затворена, и стаде међу њима* (Јн 20,26); *Исус дође и узео хлеб, те даде њима, исто тако и рибу. Ово се већ трећи пут Исус јавио ученицима, пошто је васкрсао из мртвих* (Јн 21,13-14); *И кад сеђаше с њима за трпезом, узео хлеб и благословивши преломи га и даде им. Тада им се очи отворише и препознаше га* (Лк 24,30-31). На Западу се готово увек мислећи на сина, каже Исус, а на Истоку Христос, што такође представља још један доказ да се В. Карацић, држао германских извора.

¹⁹⁸ *Јер Христос не уђе у рукотворену светињу, која је слика праве, него у само небо, да се покаже сад пред лицем Божјим за нас; Нити да много пута приноси себе, као што поглавар свештенички улази у светињу сваке године с крвљу туђом* (Јев 9,24-25).

си жртву¹⁹⁹ за спас целог света, током целе године. Из овога се види непосредан утицај и тесна веза јудејског храма и хришћанског богослужења. Након 79. године и расејања хришћана по васељени, долази до оснивања помесних цркава.²⁰⁰ Свака представља сећање на место²⁰¹ Тајне вечере. Постојање синагога и присуство Јевреја у разним деловима римског царства, омогућило је хришћанима да још неко време наставе дневни круг богослужења, као пре рушења храма. *И осташе једнако у науци апостолској, и у заједници, и у ломљењу хлеба, и у молитвама.*²⁰² Веома брзо долази до сукоба Јудејаца и хришћана,²⁰³ те таква пракса замире, јер их јудаизам одбацује као јеретике...²⁰⁴ Временом и хришћани прекидају молитвено општење са Јеврејима и потпуно се одвајају.²⁰⁵

¹⁹⁹ *Али дошавши Христос, ни с крвљу јарчијом, нити телећом, него кроз своју крв, уђе једном у светињу, и нађе вечни откуп. Јер ако крв јунчија и јарчија, и пепео јунчин, покропивши њом опогањене, освећује на телесну чистоту; А камоли неће крв Христа, који Духом Светим себе принесе без кривице Богу, очистити савест нашу од мртвих дела, да служимо Богу Живом и Истинитом* (Јев 9,11-14). Савремени израз *посути се пепелом*, води порекло од посипања опогањених пепелом жртава паљеница, ради освећења: *раздре хаљине своје и паде лицем на земљу пред ковчезом Господњим, и лежа до вечера, он и старејине Израљеве, и посуше се прахом по глави* (ИНав 7,6).

²⁰⁰ Никоше Цркве у Антиохији, Иконијуму, Листри. Варнава и Павле поставише старејине у појединим црквама, и помолише се уз пост (видети: Дап главе 14-23).

²⁰¹ У старијој литератури наведена је као сионска *горница*. Горницом се назива велика соба на спрату, у кући за становање (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика* 3,488).

²⁰² Дап 2,42; видети и у посланицама Апостола Павла, о његовим обиласцима синагога у Солуну, Коринту, Ефесу, Троади, Риму, Колоси, Македонији, Никополису, Далмацији...

²⁰³ Нпр. хришћанску заједницу основану у Коринту између 50. и 52. године, сачињавају Јевреји, многобошци латинског, грчког и источњачког порекла. *Јер једним духом сви се крстисмо у једно тело, били Јевреји, или Грци, или робови... и сви се једним Духом напојисмо* (1Кор 12,13). Велики беше број ослобођених робова. Ова разноликост временом доводи до сукоба. Богати су прилазили да приме причест златним предметом (Трул.пр.101). Бивши незнабошци се тешко ослобађају старих навика, а тешко им је и да прихвате васкрсење мртвих и обрезане. Хришћани јудејског порекла, згражавају се што виде ове како једу месо жртвовано идолима (иако то једно време беше и старо-заветна пракса: *Ово су кухиње, где ће жртве народне кувати који служе дому*). Али ти кувани дарови који се раније даваше сиромашнима, више се не износише народу, нити се народ тиме посвећивао (Јез 46,19-24). Избише неспоразуми такође око заједничких оброка и одеће жена при молитви (1Кор 11,15-21).

²⁰⁴ То се дешавало у Антиохији, Кипру, Иконијуму, Листри (Дап 13,4-52;14,1-7).

²⁰⁵ Религиозно опћење с Јудејцима забрањује (Ап.пр.7). *Ако који пође у богомољу јудејску или јеретичку, нека буде свргнут - καθαρῶρεται или одлучен - ἀφορίζεται* (Ап.пр.64). Такође је забрањено *светковати са њима њихове празнике и примати њихове празничне дарове, као пресне хлебове* (Ап.пр.70). *Не може имати ништа неверник са верником* (2Кор 6,15). Забрањује се *приношење уља у незнабожачко све-*

Свакодневне Литургије, због гоњења хришћана бивају сведене на недељни дан, а потом се уводи празновање Пасхе једном годишње,²⁰⁶ као код Јудејаца. Крштење које је било везано за Литургију, почиње да се практикује само једном годишње, на Велику суботу. Свака Света Литургија, и поред тога задржава пасхални карактер, јер се васкрсли Господ појављује кад год се приносе дарови.²⁰⁷ Пасха се слави истог дана као и код Јудејаца, или недељу дана касније, у оба случаја је за њу везана. Овим издвајањем годишње Пасхе, настаје први празник. На тај начин и празновање вуче корене из *Старог завета*. Кроз све ове примере показује се да се Црква не одриче *Старог завета*, већ јој је он најјача инспирација и извор, током првог века настајања хришћанства.

Сво културно наслеђе из различитих култура и религија, улазило је у Литургију живљењем у Цркви, те тако бива освећено и задобија нов смисао. Поента код инспирације коју једна култура црпи од друге, као и код преузимања религијских обреда, лежи у чињеници, да се све ипак дешава по промислу Божјем, према Његовим речима и уз Његову интервенцију. Човек у суштини усваја оно што му Господ пројављује.²⁰⁸

Прва хришћанска богослужбена места

Хришћани се прво окупљаху на отвореним местима, за време живота Исуса Христа, слушајући његове проповеди. *А он изашавши поче много проповедати... беше напољу у пустим местима, и долажаху к Њему са свих страна.*²⁰⁹ *А кад сиђе с горе, за Њим иђаше народа много.*²¹⁰ Богу су се могли молити на било ком месту²¹¹ али ипак су била потребна посебна места ради сабрања хришћана на једном месту (*ἐπιτόπιον*)²¹² и заједничке молитве. Падом првога човека дошло је до разбијања јединства Бога и човека, да би потом у Вавилону, увођењем различитих језика, дошло до разбијања заједнице међу људима. Сила-

тилиште или јудејску синагогу, или паљење свећа, кад су празници њихови, под претњом одлучења (Ап.пр.71).

²⁰⁶ Видети о томе, тумачење правила: Ап.пр.7,64,70; Трул.пр.11; Лаод.пр.37,38; Картаг.пр.51,73,106 (Никодим, Епископ далматински, *Правила Православне Цркве са тумачењем*. 1, Нови Сад 1895, 62-63).

²⁰⁷ *Ја сам хлеб живота* (Јн 6,35).

²⁰⁸ *Јер човек живи... по вољи Божјој* (1Пет 4,2).

²⁰⁹ Мк 1,45.

²¹⁰ Мт 8,1.

²¹¹ Јн 4,21.

²¹² Ј.Зизијулас, нав. дело, 13.

ском пак, Духа Светог на Апостоле, на дан Педесетнице наступа период када Дух Свети уједињује црквену заједницу у једно тело Христово. Зато су храм и причешће неопходна припрема верника у ишчекивању Његовог Другог доласка.

Заједничко симболично обедовање верника (*ἀγάπη*) одвијало се у кућама, у спомен Тајне вечере.²¹³ Из приватних домова, обичај касније бива пренет у Цркве, односно у њихову спољашњу припрату, док се Света Евхаристија одваја од јела, и смешта у наос. Једно време приређују се агапе истовремено, и у кућама и у храмовима, да би у 4. веку овај обичај у храмовима био забрањен каноном.²¹⁴ Између 3. и 4. века, беху златне чаше²¹⁵ поклањане храму, да би се из њих служило током агапа. Од 5. века, поједини богати хришћани организовали агапе за сиромашне чланове заједнице.²¹⁶ Неко време термин *агапе*, био је назив за клупе верника²¹⁷ које се налазише унутар богослужбеног простора.

У време прогона хришћана, заједницама верних беше забрањено окупљање, те се стога скриваше и тајно састајше на гробовима мученика, потом у пећинама, ораторијума, катакомбама, мариријумима, криптама, термама...²¹⁸ Дионисије Александријски помиње да су се састајали и у пољу, пустињи, стаји, затвору, на лаћи...²¹⁹ свему што им је могло

²¹³ *Чаша благослова коју благосиљамо није ли заједница крви Христове? Хлеб који ломимо није ли заједница тела Христовог* (1Кор 10,16)?

²¹⁴ Гангр.пр.11; Лаод.пр.27,28; Картаг.пр.42; Трул.пр.74. *Не смију се у мјестима Господу посвећенима, или у црквама, држати агапе (ἀγάπαι, трапезы братолюбия), и у огради храма јести и постеље простирати.* Оци Трулског сабора, понављају правило Лаодикијског сабора којим је било забрањено држање агапа у црквама, већ првом половином 4. века. Пошто су неки наставили одржавати агапе, нужно је било поновити стару забрану, претећи одлучењем сваком ко забрану прекрши. *Не смеју се ни у светим оградама Цркве постављати крчме, једење и продаје.* То се односи и на гробља, околостена, околина храма (*περιοχαι*), као ни у простор пред црквом, атриуме и портике (Ап.пр.73; Трул.пр.74,76,97).

²¹⁵ Фрагменти тих чаша, су узидани у плоче које су затварале локуле у катакомбама. Репрезентативни примерци из 4. века су чаша из Подгорице и уломак из Штрпаца, код Ђакова.

²¹⁶ Св. Василије Велики је у 4. веку, у Василијади, основао прихватилиште за сиромашне, јавне трпезе и утемељио харитативну делатност којом се до тада бавише државне институције ради смиривања немира. Последица тога биле су трпезе за сиромашне које богати у виду агапа и даље организовали у храмовима, зарад којих је Трулски сабор поновио раније усвојено правило. А беху и својеврсна реминисценција на јудејско давање жртава паљеница сиромашнима.

²¹⁷ H.Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie Chrétienne et de liturgie* XI/2, Paris 1925, 2376-2486; *Enciklopedija likovnih umetnosti* 1, 19.

²¹⁸ Eusebius Caesarensis, *De Vita Constantini* LIII, 48, J.P.Migne, PL tantum edita, XIII.

²¹⁹ Исти, *Historia*... L VII, 22.

служити уместо храма. Разни називи хришћанског храма, тада зато и беху били: **κυριακόν**,²²⁰ **κυριακή**,²²¹ **dominica**²²² (који припада Господу), **dominicum** (који је у власништву Цркве), **domus** (приватна кућа), **ἐκκλησία**,²²³ **ecclesia**, **ἐκκλησία συγκεχυμένη**,²²⁴ **ὁ τόπος ἐν ᾧ ἦσαν συνηγμένοι**,²²⁵ **locus in quo erant congregati**, **παρεκκλησίαι**, **ἐκκλησιαστήριον**, **ἐκκλησία τῶν ἐθνῶν**.²²⁶ У почетку тај појам означава само скуп или окупљање (од глагола **ἐκκαλέω**) ради заједничког ломљења хлеба, па потом место посвећено богослужењу и кућу Божју (**οἶκος τοῦ θεοῦ**,²²⁷ **οἶκος ἐκκλησίας**, **τῶν ἐκκλησιῶν οἶκος**,²²⁸ **domus Dei**, **domus ecclesiae**, **tituli**, **βασιλική**,²²⁹ **στοά**, **οἰκία**, **basilica**). Црква јесте место где је Бог присутан, где слуша молитве верних (**οἶκος προσευχῆς**,²³⁰ **domus orationis**, **προσευχή**,²³¹ **locus precum faciendarum**, **oratorium**).²³² Касније се јављају појмови: **προσευκτήρια**, **εὐκτήρια**, **οἶκοι εὐκτήριοι**.²³³ Хришћани црквр беху називали и **templum**. Прва три века, хришћани избегаваше ово име, јер су њиме били називали храм незнабожаца. Касније кад је хришћанство постало државна религија у Византији, па је незнабоштво почело да ишчезава, а њихове грађевине претваране у хришћанска здања, овај термин улази у употребу и као одредница за Цркву, у смислу богослужбеног простора.²³⁴

Јавна купатила (**θήρμα**, **thermae**)²³⁵ настају у критско-микенској култури, али тек у римском царству, постају једно од најзначајнијих јавних места окупљања. Од 2. века у њих се уводи подно грејање, граде се свуда

²²⁰ 1 Кор 11,17.

²²¹ Отуда речи: у немачким језику **Kirche**, и у црквенословенском **церков**?

²²² Анкир. пр. 15; Лаод. пр. 28.

²²³ Χριστιανός (τοὺς μαθητὰς Χριστιανούς) и ἐκκλησία (τῆ ἐκκλησία) се први пут помињу у Дап 11,26. Од речи **ἐκκλησία** изводе се речи: **chiesa** (у италијанском) и **I'église** (у француском језику).

²²⁴ Дап 19,32.

²²⁵ Дап 4,31.

²²⁶ Рим 16,4.

²²⁷ Мт 12,4.

²²⁸ Eusebius Caesarensis, нав. дело L VII, c 38; VIII, c 13; IX, c 9.

²²⁹ исто, L III, c 52. Царски дом, јер се ту велича цар над царевима, односно небески цар.

²³⁰ Мт 21,13; Мк 11,7; Лк 19,46.

²³¹ Дап 16,13.

²³² Лк 16,16.

²³³ Eusebius, *Historia...* L X, c. 3.

²³⁴ Више код говорника и песника, него у свакодневном говору.

²³⁵ J. Marquardt und Th. Mommsen, *Das Privatleben der Römer*, Leipzig 1893, 103; E. Pfitzschner, *Die grundrissentwicklung der römischen Thermen*, Strasbourg 1909, разн.

широм царства као објекти јавне намене, а не више само као делови приватних кућа. У њима се одвијао инетензиван друштвени и културни живот, поред просторија за одржавање хигијене (купање у хладној и топлој води) и за терапеутске сврхе (масажу, мазање ароматичним уљима, епилацију и шминкање целог тела), имала су и одаје за разоноду, сликарске изложбе, разговор, рецитације и раскошне библиотеке, те су стога и представљале погодна места за скупљање првих хришћана. Нека оваква купатила достижу површину и до 13 хектара (Диоклецијанове терме). Терме беху у основи, четвороугаоне грађевине, које се завршаваху апсидом. Тај полукружни део су хришћани почели да преграђују, користећи га за окупљање верника (називајући таква места ораторијуми)²³⁶ или за крштавање катихумена, градећи ту и крстионицу.

Ораторијуми (**oratorii**)²³⁷ су адаптирана античка јавна или приватна здања, осмишљена ради богослужења заједнице верника. То су могле бити и приватне куће (из апостолског доба) унутар градова, у којима су верни саборно ломили хлеб, потом преуређена јавна купатила, или богомоље ван градова, подизане уз гробове мученика.²³⁸ Ораторијуме настављају да граде цареви и племство у својим палатама, и после 313. године, све док нису законом забрањени²³⁹ у време цара

²³⁶ Остаци таквих ораторијума нађени су у Салони и Поречу, видети: O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst* I, 1914; E. Dugve, *History of Salonitan christianity*, Oslo 1951, разн. Ораторијум у ранохришћанској Салони касније прераста у двојну епископску базилику (**basilicae geminae**), од тога је северна базилика служила је у литургијске сврхе, а јужна за одржавање црквених сабора.

²³⁷ Реч се помиње први пут у *Старом Завету* (Јдт 9,1), али у јединици као **oratorium**, док је у грчком издању то **οἶκος τοῦ θεοῦ**, уз помен тамјана (**θυμίαμα**, **tus**) и сакоса (**σάκκος**) за време молитве (**cilicio**). Описујући како се Јудита молила Господу, на вечерњој служби, посипајући се пепелом и метанишући, јер беше згрешила (**Ιουδιθ δὲ ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον καὶ ἐπέθετο σποδὸν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς καὶ ἐγύμνωσεν ὃν ἐνεδὲ δύκει σάκκον καὶ ἦν ἄρτι προσφερόμενον ἐν Ἱερουσαλημ εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ τὸ θυμίαμα τῆς ἑσπέρας ἐκεῖνης καὶ ἐβόησεν φωνῇ μεγάλῃ Ἰουδιθ πρὸς κύριον καὶ εἶπεν; quibus abscedentibus Judith ingressa est **oratorium** suum et induens se cilicio posuit cinerem super caput suum et prosternens se Domino clamavit ad Dominum dicens). Отуд данас изрека **посипати се пепелом**, кад се човек каје за оно што је сагрешио.**

²³⁸ G. B. Rossi, *Roma sotterranea cristianam*, Roma 1864, 67. Ако беху подигнуте цркве а не богомоље, односно мања здања над гробом мученика, називаше их **μαρτύρια** или **memoriae**.

²³⁹ Изречена је забрана служења Литургије у приватним резиденцијама (том приликом се помињу такви ораторијуми), сем у случајевима кад су у питању здања као што су болнице, затвори и сличне установе, које у оно време постојаше махом у резиденцијама имућних људи (Justinianus, *Novellae constitutiones* 58, 131). Савремена здања су епископски, манастирски и факултетски ораторијуми (јавне капеле), и у њима при богослужењу могу сви учествовати. Приватне капеле су болничке и затворске, у њима на богослужењу присуствују само извесне особе.

Јустинијана, јер су разбијала концепцију заједничке молитве свих на једном месту.

Параклиси²⁴⁰ (*παρεκκλήσιαί*, οἶκος προσευχῆς, *προσευκτήρια*, οἶκοι εὐκτήριοι, *domus orationes, oratoria*) су мањи објекти за заједничку молитву верника, погрешно називани капеле²⁴¹ у старијој литератури, а затим су временом означавали самосталне мале цркве. Веома рано имућни чланови заједнице су, поред својих палата, градили параклисе у којима је служио засебан свештеник или онај који је обилазио епархију.²⁴² Постојали су и параклиси дозидани уз подужу страну епископских базилика или као самостални објекти поред ових.²⁴³ Епископи су прво подстицали имућне да граде параклисе, јер у почетку није било већих јавних храмова.²⁴⁴ Када су се у појединим крајевима

²⁴⁰ Првобитно параклиси и ораторијуми означавају наизглед исто, места за молитву верника. Временом се ораторијуми дограђују у палатама а параклисе зидају поред палата или уз већ постојећу епископску цркву, као помоћне богослужбене грађевине. Могуће је да су настали од конфирматоријума и преузели њихову функцију. Назив им потиче од речи *παρά* - уз, поред, и *ἐκκλήσια* - црква, односно здање које се подизало поред већ постојеће епископске базилике. Археолози су пронашли веома много примера параклиса из јустинијанске епохе.

²⁴¹ Назив потиче од речи *capere* (обухватити), или *capella* (мали груб огртач, са капуљачом). У 7. или 8. веку, највећа светиња коју имаше меровиншко-франачки краљевина била је светиња Св. Мартина Турског, из 4. века. Црква у којој се чувао овај огртач, названа је *капела*, а свештеници *капелани* имаху обавезу чувања овог огртача, а у случају рата носили су га са собом. По томе приватне краљевске цркве бивају назване капеле током 9. века, а затим и све мале цркве, које не беху парохиске. Овај назив са Запада прелази на Исток, као одредница за мале цркве (Н. Plitt, *Realencyclopädie für die prot. Theologische und Kirche* 7, 489). Мада у се старијој литератури (Н. Милаш, Л. Мирковић) користи погрешно назив капела за све мање богомоље на Истоку, у ранохришћанском периоду, иако тамо није могао бити усвојен овај термин, све негде до пред крај Средњег века.

²⁴² Некад је Епископ началствовао само у јеној цркви и слао свештенике да обилазе епархију.

²⁴³ Пространа тробродна базилика у јужном делу Царичиног Града имала је апсиду, тропартитни трансепт и нартекс, који је са све три спољашње стране био окружен портиком. Уз атријум са северне и јужне стране цркве, беху дозидана два параклиса, непознате намене (Ђ. Мано Зиси, *Ископавања у Царичином Граду, Старинар* (1955) 127-68). Параклис Св. Павла, подигнут уз већи саборни храм, има аналогија у Салони, Житомирској, Турбету, Зеници и Могорјелу (В. Ђоровић, *Ископавања у Петровом манастиру код Требиња, Југословенски историјски часопис* 1-4 (1935) 750-751). Спољашњи изглед слободног крста Цркве постигнут је додавањем бочних апсида на правоугаону основу цркве посвећене св. Апостолу Петру, што би да би могло указивати на рановизантијски апостолион, јер су апостолиони имали крстасте основе (В. Ђурић, *Почети уметности код Срба, Рани средњи век, Уметност на тлу Југославије*, Љубљана 1986, 59).

²⁴⁴ Joannes Chrysostomus, *Homiliae* 18, *Acta Apostolica*.

ма образовале парохиске, сви параклиси, мартирејуми и ораторијуми те области, беху претворени у цркве, у циљу заједничког богослужења целе општине.

Крипта (*κρύπτη*,²⁴⁵ *crypta*) беше просторија у античко доба испод профане или сакралне грађевине.²⁴⁶ Постојале су крипте у римским храмовима за чување култних предмета, да би њих древни хришћани у време гоњења, користили као богослужбене просторије и гробнице за погребене своје преминуле браће.²⁴⁷ У каснијим вековима крипте су грађене у виду посебног подземног простора цркве,²⁴⁸ а служиле су сахрани мученика, црквених великодостојника и угледних особа из јавног живота, али беху сачувале и изворну функцију, чување реликвија у виду ризнице (*θησαυρός*). Хришћанске крипте такође имају полукружни облик апсиде (крипте из 6. века, у базиликама А у Стобима и Ц у Царичином граду, и из 7. века, у Цркви св. Панкратија у Риму) а зидале су се испод олтара. Данас још увек постоје очуване крипте у Хиландару (тамо се похрањују лобање преминулих монаха), Кијевској лаври, Опленцу и испод неких већих цркава, у виду зиданих гробница, пећина или капела. У њима су се током векова сахрањивали чланови клира и савршавале службе за упокојене.

Катакомбе су подземна гробља, често великих размера, које су у старохришћанско доба имале назив *coemeterius catacumbas* или *hypogaeum* (подрум, гробница). Назив катакомбе, потиче вероватно од речи *κῶμβη* (удубљење).²⁴⁹ Топоним *ad catacumbas*²⁵⁰ означава предео између 2. и 3. камена *крајпуташа*,²⁵¹ на Апијевом путу у Риму. Сам обичај покопавања покојника у подземним гробљима је оријенталног

²⁴⁵ Потекла од речи *κρύπτειν*, што значи сакрити, покрити.

²⁴⁶ *Enciklopedija likovnih umetnosti* 3, 245.

²⁴⁷ Једна од првих је крипта Пресвете Бобородице у катакомбама св. Петра и св. Марцелина у Риму.

²⁴⁸ Крипта испод базилике Епископа Филипа из 5. века у Стобима (Ј. Петровић, *Ископавања у Стобима, Старинар* (1933-34) 169-191). Тробродна базилика са криптом, беше подигнута у 6. веку, у северноисточном делу Царичиног града. Крипта се налазила испод цркве али изнад нивоа земишта. У њу се улазило споља, са јужне и са северне стране а не из цркве. Крипта је понављала базиликални распоред, али су њена три брода била краћа и засведена полубличастим сводовима. Имала је травеје на западној страни, између којих су постојали пролази (Н. Спремо-Петровић, *Базилика са криптом у Царичином граду, Старинар* (1955) 169-180).

²⁴⁹ *Enciklopedija likovnih umetnosti* 3, 159.

²⁵⁰ F. Mancinelli, *The Catacombs of Rome*, Firenze 1984, 13.

²⁵¹ Каменови крај пута на којима је уклесана удаљеност од Рима у миљама, тзв. *миљокази* (Д. Срејовић, нав. дело, 456).

порекала, јер су Латини не верујући у вечни живот, своје преминуле спаљивали.²⁵² Хришћани и пагани су временом преузели од Јевреја обичај покопавања преминулих у катакомбама.²⁵³ Оне почињу да се граде крајем првог века, да би век касније постојала у свим крајевима Римског царства (Риму, Напуљу, Сиракузи, Малти, Кирени, Керч'у, Малој Азији). Катакомбе хришћанске су почеле да се граде²⁵⁴ од времена Децијевог гоњења, од друге половине 3. века, да би постале бројне до прве половине 4. века. У 5. веку престаје обичај покопавања покојника у катакомбама.²⁵⁵ Након 8. века из њих се преносе мошти мученика.

Прво су служиле искључиво за сахрањивање преминулих, да би у време прогона хришћана постала места за обављање Свете Евхаристије, нарочито су у вези са култом мученика, а служачу и као уточишта прогоњеним хришћанима.²⁵⁶ Нису никад катакомбе служиле за обављање свакодневних Литургија,²⁵⁷ већ само с времена на време, и углав-

²⁵² Римљани пагани су до средине 2. века наставили да спаљују своје преминуле, да би тек тада прешли на инхумацију у катакомбама.

²⁵³ Професор Универзитета Utrecht у Холандији, Leonard Rutger ([www:Did Christians copy Jewish catacombs-Live science-MSNBC.com.htm](http://www.DidChristianscopyJewishcatacombs-Live-science-MSNBC.com.htm), 5.12.2005) открио је да су Јевреји градили катакомбе, већ негде око сто година пре хришћанских. Његови закључци се базирају на испитивању радиокарбон угљеником фрескомалтера, откривеног на зидовима катакомби у Villa Torlonia. Од 60 катакомби пронађених у Риму, само су две јеврејске, и припадају члановима заједнице која је живела током 1. века, у Риму. Установљено је да су се Јевреји и хришћани одвојено сахрањивали. Јудејске катакомбе у нађене су и у Палестини, Сицилији, Малти, Картагини, Кирени, Хелиополису, Александрији... Највероватније је да су Јевреји обичај градње катакомби преузели од пагана (долмени), али уместо да у њих похрањују остатке спаљених покојника, сахрањивали су их, а да су након тога и хришћани и пагани обичај инхумације преузели од Јудејаца, и вратили се поново древној пракси.

²⁵⁴ Једино су цареви и племство имало привилегију сахране унутар града у надземним гробницама (**Mausoleum**). Касније се цареви, ктитори и архијереји, сахрањују у црквама. Тако је и цар Константин Велики, тражио да буде сахрањен у Цркви св. Апостола у Цариграду, уз гробове 12 Апостола. Сиромашни су сахрањивани ван града, у ракама, једни изнад других, сличне се и данас употребљавају. Тако су и првобитне хришћане сахрањивали, док се нису организовали бројно и материјално, да би били у могућности да саграде катакомбе.

²⁵⁵ До тог периода, откривено је 6 500 000 гробова у римским хришћанским катакомбама.

²⁵⁶ У ту сврху су служиле мале одаје уређене као куће (www:fromjesustochristthefirstcristiansinthecatacombs.htm, 5.1.2006).

²⁵⁷ Постојеће веће одаје су сувише мале да би се у њима окупљали сви чланови заједнице. Нису откривене ни клупе неопходне при агапама, повезаним са првим богослужбеним местима. За служење Литургија су грађене богомоље триконхалне, кружне или крстообразне основе, подизане унутар или изнад катакомби (St. Sotere, *Capella graeca*, катакомбе св. Калиста).

ном беху везане за богослужења ради помена упокојених.²⁵⁸ Света Евхаристија је вршена у триконхалним, кружним или крстастим параклисима унутар, или мартиријумима изнад самих катакомби. Није било посебног простора у катакомбама за облачење свештеника, стога се они облачаху код олтара.

Најпре су биле у власништву једне породице или колегијума (скуп особа везаних истим занимањем), да би у 3. веку прешле у посед Цркве. Старохришћанске катакомбе имају веома сложен систем подземних ходника, постављених да се секу под правим углом, исто као и античке улице. Понегде су грађене на неколико спратова (најчешће 5), међусобно повезаних степеницама. Уски и ниски ходници на неким местима су проширени ради градње већих просторија, које су служиле као гробнице (**cubicula cryptae**) али и као места за окупљање верника и богослужење. Неке од тих просторија су надсвођене и имају стубове, полу-стубове и пиластре, што је после пренето у надземну архитектуру. Сами гробови су издубљени у зидовима ходника или гробница, а ређе се јављају саркофази у зидним нишама.²⁵⁹ Овакав начин сахрањивања упокојених је остао у употреби до данашњих дана. Катакомбе су најчешће осликане, почевши од 1. до 3. века, донекле прерађеним мотивима из античке митологије, следећи пример римског профаног сликарства (оранс и добри пастир), а у 3. веку старозаветним сценама (прелазак преко Црвеног мора, Јов, Товија). У катакомбама су сачувани најстарији споменици хришћанског сликарства. Најстарије су Калистове катакомбе на Апијевом путу у Риму; оне покривају простор од 6 хектара и имају 235 просторија.²⁶⁰ Изнад катакомби током времена почињу да се граде меморијалне цркве.

У првим вековима, Света Евхаристија се вршила у епископским црквама, али подизане су и цркве на хришћанским гробљима (**confessiones, memoria, memoriae**)²⁶¹ или на местима где су мученици постра-

²⁵⁸ Л. Рутгер мисли да су се у катакомбама обављали заједничко обедовање, слично данашњим даћама, поредивши их са паганским обичајима. Али у питању је непознавање намене ранохришћанских агапа.

²⁵⁹ У зидовима су издубљене дугуљасте четвороугаоне нише (**loculi**) које су затваране вертикалном плочом, или надсведене нише затваране хоризонталном каменом плочом. На плочама се налазило име покојника и понеки религиозни симбол (голубица, сидро, јагње, риба, Христов монограм) или обележје занимања покојника.

²⁶⁰ Изван градских зидина, цео Рим бејаше окружен гробљима и катакомбама. Претпоставља се да су сви чланови заједнице морали учествовати у градњи бројних и огромних гробља. Катакомбе су се правиле у виду дугачких ходника издубљених у постојаној вулканској стени која се лако обрађивала.

²⁶¹ Augustinus Enarr. In Psalm LXV n. 4; *De civiti Dei* L XXII, c 10.

дали или били погребени (**μαρτύρια**,²⁶² **martyrium**).²⁶³ Ту су се верни окупљали ради приношења светих дарова и молитве за упокојене.²⁶⁴ У њима је служио један свештеник (**μемороφύλαξ, μеморίτης**). Имали су постављене клупице око гробова. Од 3. века, постају двоспратна монументална здања, према једном александријском ткању,²⁶⁵ минијатури у *Менологију*²⁶⁶ цара Василија II или екседре и триконхоса св. Калиста у Риму. Касније су осмишљене као веће централне грађевине²⁶⁷ (полигоналне или кружне основе) са каменим сводовима или покривене двоводном дрвеном конструкцијом. Произошли су из архитектонске концепције античких хероона (**ἠρώον**)²⁶⁸ или маузолеја (**Μαυσώλειον**),²⁶⁹ а служили су за похрањивање светих моштију.²⁷⁰ Пошто су та здања имала улогу очувања успомене на преминуле, задобијала су назив **меморије**.²⁷¹ Првобитно су и место где беше преминуо покојник називали меморија, као и места где се заиста беше налазио гроб (Христов у Витлејему, Св. Петра у Риму). **Мартиријуми** су подизани искључиво ван градова (**sub divo**), у првим вековима то беху Цркве подигнуте зарад успомене на мученике и исповеднике, а могле су бити посвећене и сећању на Спаситеља (**του Σωτήρος μαρτύριον**),²⁷² као Црква на Голготи, коју је подигао цар Константин. Мученици у чију су част мартиријуми посвећени, називани су цркве-

²⁶² Athanasius, *Ep. ad monachos sive solitarios* (**μαρτύριον Πέτρου**); Ioannes Crystostomus, *Homiliae 26 in ep. N. ad Corinthanos*. Помиње се на многим местима у *Старом завету*, у значењу зваџет и сведочанство.

²⁶³ Централно здање са калотом, је маузолеј Константинове кћери Константине (St. Constance) у Риму, из 354. године (предходно је био баптистеријум), видети: O. Wolf, *Altchristliche und byzantinische Kunst II*, HDKW, Berlin - Neubabelsberg 1913-4.

²⁶⁴ Базилика посвећена петорици мученика у Марусинцу, подигнута је у 5. веку, над маузолејем св. Анастасија, који је остао сачуван у атријуму базилике (E. Duggve, *Probleme des altchristlichen Kultbaus*, *Zeitschrift fur Kirchenkunde* (1940) разнo).

²⁶⁵ Музеј Staatliche у Берлину.

²⁶⁶ Ватиканска библиотека у Риму.

²⁶⁷ Октогон у Антиохији, ротонда посвећена Васкрсењу, изнад Христовог гроба, ротонда Имбомон, изнад места Христовог вазнесења, у Јерусалиму. Само је на централни полигонални мартиријум, на месту Христовог рођења, у Витлејему, додата дугачка базилика (G. Babić, *Les Chapelles annexes des eglises byzantines*, Paris 1969, разнo).

²⁶⁸ Храм подигнут у славу неког јунака, или његов гроб.

²⁶⁹ Раскошно украшена владарска гробница. Назив је добила према споменику који је у 4. веку, краљица Артемизија подигла свом мужу Маузолу, карском краљу.

²⁷⁰ E. Duggve, у наведеном делу, помиње мартиријуме св. Астерија у Капључу, св. Епископа Домниона у Манастиринама, и св. Анастасија у Марусинцу... из којих су се током 4. и 5. века развиле монументалне базилике.

²⁷¹ A. Grabar, *Le martyrium I*, Paris 1946, 103-119.

²⁷² Athanasius Bibliothecarius, *Historia ecclesiae ex Theophane*, PG 180, 1215.

ни патрони.²⁷³ Хришћанске меморије или мартиријуми, раширеним од 4. до 6. века око Медитерана, имали су тролисне основе (**cella trichoga**).²⁷⁴ Било је уобичајено да се код ранохришћанских здања, поред главне цркве граде меморије или већнице (**curia**).²⁷⁵

Са појмом мартиријум, повезани су били називи **ἀποστολεῖον** и **προφητεῖον**, а представљају цркве подигнуте у спомен Апостола односно пророка. То су триконхалне грађевине, чије су бочне апсиде мање и налазе се на средини бочних зидова.²⁷⁶

Крстионице (**βαπτιστήριον, baptisterium**)²⁷⁷ су код хришћана базени за обављање свете тајне крштења. Баптистеријум се прво градио уз базилике, или се уграђивао у њен пронаос, а коначно је постао и самостални објекат.

Прва крштења²⁷⁸ су вршена у рекама²⁷⁹ и нису била везана за богослужбени простор. Потом по кућама у којима су се верници окупљали ради саборног ломљења хлеба.²⁸⁰ Касније су зидани само базени у већ постојећим објектима, термама, ораторијумима.²⁸¹ Археологија још није дала одговор да ли су крстионице постојале већ у катакомбама. Обред се обављао урањањем катихумена у воду базена.²⁸² Пожељно је

²⁷³ Paulin Nolan, *Epist. 3 ad Alypium et epist. 26 ad Sebastianum*.

²⁷⁴ Видети одредницу: **тиконхос** (*Enciklopedija likovnih umetnosti* 4,452). Порекло тролисних грађевина налазимо у касноантичком гробницама из 3. века (Брестовик).

²⁷⁵ В. Пашквалин, *Прилог датирању ранохришћанских базилика БИХ, Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Зборник радова посвећен Гргу Новаку (1970) 667-689.

²⁷⁶ Рновизантијски апостолиони у Константинопољу, Св. Јована у Ефесу, Св. Марка у Венецији, то су већа здања и имају мало другачији просторни распоред, од ових на нашем простору, упоредити Апостолион у Клисури.

²⁷⁷ Код Грка првобитно означавао базен с топлем водом, а код Римљана базен за пливање у хладној води.

²⁷⁸ Кроз Свету тајну крштења одричемо се од Сатане, опредељујемо ка Богу и спасењу, у спомен Васкрсења Исуса Христса. Погружење се не односи на *прање телесне нечистоће* (1Пет 3,21). *И дође у сву околину јорданску проповедајући крштење покајања за опроштење греха* (Јк 3,3). *Тако се с Њим погребосмо крштењем у смрт да као што уста Христос из мртвих славом Очевог, тако и ми у новом животу да ходимо* (Рим 6,4).

²⁷⁹ *И излажаше к њему сва јудејска земља и Јерусалимљани; и крштаваше их све у Јордану реци, и исповедаху грехе своје* (Мк 1,5). *Појави се Јован крстећи у пустињи, и проповедајући крштење покајања за опроштење греха* (Мк 1,4).

²⁸⁰ *Чаши, дакле, коју ја пијем испићете; и крштењем којим се ја крштавам крстите се* (Мк 10,39).

²⁸¹ F. Grossi Gondi, *I monumenti cristiani iconografici et architecttonici dei sei primi secoli*, Милано 1923.

²⁸² Према. Ап. пр. 50, мора се крштавати троструким погружавањем (**βάπτισμα, immersio**). О тумачењу правила видети: Никодим, Епископ Далматински, нав. дело, 11).

било да то буде у посебној просторији, одвојеној од места предвиђеног за Св. Литургију. Од 4. века баптистеријуми се подижу уз епископске базилике,²⁸³ јер су епископи тада имали искључиво право крштавања,²⁸⁴ а крштавање по кућама бива забрањено.

Крштење је могло бити само једно.²⁸⁵ Први баптистеријуми, настали на Блиском истоку, имали су тролисне основе. У средишњем де-

После доба ренесансе крштење се изводи поливањем, а вода се држала у посудама већих димензија а разноврсних облика (камена здела, шкољка), које замењују некадашњи базен (**piscina**). Крштење престаје да се врши искључиво погружавањем, већ се прелази понегде на шкропљење. Ове посуде бејаху смештане у пронаос, бочни брод или ђаконикон. Рани пример је крстионица кнеза Вишеслава у Нину, из око 800. године. У доба романике, готике, ренесансе и барока, посуде беху од камена или коване, често са поклопцем. Једна таква репрезентативна камена посуда за крштавање налази се у манастиру Дечани.

²⁸³ Ротонда св. Марије Мађоре у Ноцери је у 4. веку првобитно била крстионица; из 5. века су: октогонални баптистеријум латеранаца у Риму; ротонда св. Стефана у Риму; баптистеријум Спаситеља у Напуљу; баптистеријум (над којим је ксаније подигнут параклис св. Павла у 6. веку, поред епископске базилике св. Петра), у Поповом пољу код Требиња; из 6. века: крстионица ортодоксних (St. Giovanni in Fonte), и њена имитација баптистеријум аријанаца (St. Maria in Cosmedin), оба настала преграђивањем атријума постојећих терми куће Droedone (O. Wolf, нав. дело, 1913-4). У 6. веку, неке крстионице беху подизане као засебне грађевине. У Солину је крстионица октогонална, налази се уз епископски комплекс **basilica geminae**, а у непосредној близини налазила се велика просторија за катихумене и епископска палата с анексима (E. Duggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, 103). У Стобима поред базилике Ц, и она у Царичином граду (**Justiniana Prima**), поред епископске базилике, су грађевине у облику слободног четворолиста (Ј. Петровић, *Ископавања у Стобима, Старинар* (1933-34) 169-191; В. Петковић, *Ископавања царичиног града код Лебана, Старинар* (1937) 81-2). Испод параклиса св. Павла код Требиња, првобитно беше или крстионица, или апостолион, а Г. Бабић и А. Грабар указују да је ово био касноантички мартиријум (А. Грабар, нав. дело, 103-119). Осмоугаони баптистеријум беше смештен у атријуму, поред са северне стране Еуфразијане, у близини остатака конфирматоријума, тролисне меморије, Мавровога ораторијума из 4. века и епископске палате из 6. века (М. Прелог, *Град и споменици*, Београд 1957, разно). Истовремено беху зидани базени у бочним просторијама базилика у Клобуку, Дабравини, Могорјелу (Д. Сергејевски, *Старохришћанска базилика у Клобуку, ГЗМС БиХ* (1954); исти, *Дабравина, ГЗМС БиХ* (1957); Ђ. Баслер, *Базилике на Могорјелу, Наше старине* (1957). Најлепши су баптистеријуми из доба романике, подизани као посебне грађевине (у Писи, Фиренци, Парми), у то време поново се подижу засебне крстионице у средњовековној Србији (у време масовног покрштавања Срба). Исти пример се следи и данас, после периода комунизма, кад народ опет почиње масовно да се враћа вери отаца. У доба романике, готике, ренесансе и барока, у већини случајева посуде од камена или коване, често са поклопцем, замењују крстионице. Ове посуде бејаху смештане у пронаос, бочни брод или ђаконикон. Једна таква репрезентативна камена посуда за крштавање налази се у манастиру Дечани.

²⁸⁴ Ап. пр. 32.

²⁸⁵ *Један Господ, једна вера, једно крштење* (Еф 4,5). Канони такође прописују једно крштење. Према писању већине модерних историчара, Стефан Немања беше два

пу обављана је Света Тајна крштења, а у споредним просторијама су чекали катихумени или су били покопавани мртви. Крстионице у рановизантијско доба често претежно беху у оквиру посебне зграде кружне, четвороугаоне, тетраконхалне основе или полигоналне, већином осмоугаоне грађевине усред којих се налазио базен.²⁸⁶

Овај облик грађевине могао је водити порекло од римског нимфеума (**νυμφαῖον, nymphaeum**),²⁸⁷ док је просторна концепција произилазила из саме функције објекта, вршење свете тајне у средишту грађевине у присутности верних који примају новог члана у заједницу, што је диктирало централни облик здања.²⁸⁸ До базена, удубљеног у поду, водила су 3 или 7 степеника, а био је окружен оградом од стубића (**βαλαούστιον, balustrade**) или плоча (**parapetto**). У засебном баптистеријуму се обично налазила и апсидална удубина са олтаром, будући да се након крштења савршила Света Евхаристија. Његова унутрашњост је богато декорисана, подови су се израђивали од мозаика, зидови су у доњем делу били обложени мермером и инкрустрацијама, а на горњим деловима и своду налазиле су се зидне слике или мозаик са представом крштења Христовог и симболима (крст, јагње, јелен, риба).

Прва два века постепено су осниване хришћанске општине;²⁸⁹ оне организоваху окупљања верника у приватним просторијама, које беху свима на располагању.²⁹⁰ У 1. веку, био је снован храм у Антиохији,²⁹¹ када Јевреји протераше хришћане из Јерусалима. Средином 2. века, кад је цар Хадријан разрушио Јерусалим, на његовим развалинама је подигнут мали град Елија (**Aelia capitolina**), где су бивши незнабошци основали нову хришћанску општину.²⁹² Од 3. века, хришћани купују

пута крстен, први пут од латинског дукљанског свештеника, а други пут од православног рашког епископа. Али Св. Сава у биографији о свом оцу, објашњава да је *друго крштење*, заправо било миропомазанье (помазанье светим уљем).

²⁸⁶ Вероватно је обичај крштавања деце учинио да ишчезне потреба за посебним местима за ту намену. Некад су се крштења вршила на велику суботу, окупљајући бројне вернике, а сада њима присуствује само породица, те градња посебних објеката за крштавање губи смисао.

²⁸⁷ Код Грка је то светилиште вила, а код Римљана је женско купатило са више просторија у којима су клупе за одмарање у базенима пуним воде.

²⁸⁸ Често су биле полигоналне или кружне основе са неколико апсида, постављених око центра (*The Joy of Knowledge History and Culture* 1, Mitchaell Bazeley Ltd 1977, 153.

²⁸⁹ Прва хришћанска заједница је била основана у Јерусалиму (Дап 8,1).

²⁹⁰ исто, 20,7-12.

²⁹¹ Први храм изван Јерусалима (Дап 11,20-26).

²⁹² Епископ елијски био је потчињен Епископу кесаријском и није био подређен јерусалимској јерархији (Никеј. пр. 7), јер је Кесарија постала главни град државе **Palestina prima**.

објекте које преграђују у општинске куће (**domus ecclesiae, tituli, domini-ca**).²⁹³ У њима правише велику дворану за састајање и богослужење верника, баптистеријум, конфирматоријум,²⁹⁴ просторије за састанак клира, облачење, одлагање одежди и прилога²⁹⁵ (црква у Dura-Europos и грађевина испод цркве св. Јована и Павла у Риму). Самосталне цркве (St. Grisogono у Риму, црква I. у Аквилеји) подижу се у периоду мира између 260. и 300. године. То беху четвороугаоне зграде, раздвојене на простор за свештенство и вернике, фланкиране крстионицама, конфирматоријумом,²⁹⁶ и просторијама у којима беху оглашени боравили за време њима дозвољеног дела Свете Литургије. Грађене су по узору на суднице или складишта.²⁹⁷

Саборна Црква²⁹⁸ (**καθολικαὶ ἐκκλησίαι**) представљала је првобитно јавно место за заједничко богослужење, за разлику од приватних богомоља (**εὐκτήριον**) и црква у приватним домовима (**domus ecclesiae**).

Канони бележе да црквенослужитељи и свештенослужитељи не могу бити постављани без назначења, одређења ка извесном месту, при

²⁹³ Enciklopedija likovnih umetnosti 4,309.

²⁹⁴ Просторија која се у неким изворима помиње и као консигнаторијум, је непосредно поред крстионице, у коју су новокрштени увођени одмах после крштења, ради примања миропозања. Овакве просторије уз крстионицу, одржале су се у неким местима и до 5. или чак 6. века.

²⁹⁵ У првим вековима верници су доносили у цркву прилоге у виду јела и пића (1 Кор 16,2). Они су чувани на нарочитим местима предвиђеним за то. Неки верници су се чак приносили прилоге олтару према старозаветној традицији. Приношени су уље (уље се употребљавало за видело, мирисе за уље помазања и за мирисави кад), тамјан, нови класови, плодови и животиње. Да би се ово предупредило, Ап. пр.3, заповеда да се ништа друго не приноси олтару сем оног што је Христос заповедио, *хлеб и вино* (Мт 26,26-28; Лк 22,17-20). Уље и тамјан се смеју доносити али ради употребе при црквеним службама. Правило потврђује употребу уља и тамјана од првих дана Христове Цркве, и сматра је законитом. Класове, жито, грочје, допушта само у одређене дане, да би их свештеник благословио. Док 4. правило налаже да првине сваког другог плода, нека се шаљу дому епископу или презвитеру, а не олтару, јер су приноси добровољни, али и неопходни ради издржавања свештеника и других служитеља Цркве (Никодим, Епископ далматински, нав. дело, 47-8).

²⁹⁶ Остатке оваквих обичаја организовања простора евидентни су у склопу Еуфразијане.

²⁹⁷ P. Bauer, M. Rostovezeff, *The excavation in Dura-Europos* 15, New Heaven 1952, 132.

²⁹⁸ Касније се термин користи за главну, катедралну цркву у епархијском средишту, која је сапостојала поред многих парохиских цркава. Она не мора бити ни највећа ни најбогатије уређена у том месту. Битно је да се уз њу увек налази епископска резиденција. Порекло води од старохришћанске базилике са епископском катедром, седиштем за клир, амвоном, хорском преградом (**deambulatorium**) али се као тип развија тек од романике. Обично има попречни брод, с венцем капела и звоником на западу. Саборна црква јесте једно од жаришта колективног живота града и покрајине.

чему се мисли на градску (**ἐκκλησία πόλεως**), сеоску цркву (**κώμης**), мученички храм (**μαρτυριον**) или манастир (**μοναστηριον**).²⁹⁹ Из овога се може претпоставити да приватне цркве излазе из употребе,³⁰⁰ које су раним канонима до тада помињане, а да мартријуми још увек настављају да се користе. У 4. веку, настаје **diocesis Orientis**, чији је главни град био Антиохија. Ова епархија је као и Египат, зависила од **Praefectus orientis**. Ту област су сачињавале *Palaestina, Syria, Phoenicia, Arabia, Cilicia, Isauria, Mesopotamia, Osroëna, Euphratensis et Cypria*.³⁰¹ У свакој овој мањој епархији су постојале и повлашћене Цркве (**suburbicariae ecclesiae**).³⁰²

У ранохришћанско доба осветљавање³⁰³ богослужбеног простора вршило се уљем (**ἐλαίον, oleum**)³⁰⁴ које се држало у уљаницама (**λαμπάδες**)³⁰⁵ или бакљама³⁰⁶ и воском (**κηρός**)³⁰⁷ у виду свећа.³⁰⁸ Ап-

²⁹⁹ Халк. пр. 6.

³⁰⁰ Нека нико не обавља крштење у богомољи, што се у којој кући налази, него који желе да се удодтоје пречистотога просвећења, нека приступају католичанским црквама, и ту нека примају тај дар (Ап. пр. 31; Халкид. пр. 18; Трул. пр. 31, 34; Никеј. пр. 10; Гангр. пр. 6; Антиох. пр. 5; Лаод. пр. 58; Картаг. пр. 10; Никеј. пр. 12). Осим ако не постоје изричита привола надлежног Епископа (Трул. пр. 60).

³⁰¹ Да ли су у овим областима постојале митрополије зависне од антиохијског епископа није познато. Бл. Јероним помиње постојање посебне митрополије са главним градом Кесаријом, према 6. правилу Никејског сабора, која је зависила од антиохијске (Hieronimus, Ep. 61 ad Pammach).

³⁰² С. J. Hefle, *Conciliengeschichte* I, 398.

³⁰³ Начин осветљавања преузет је од Јевреја. У почетку су то биле глинене уљанице са осам отвора за фитиље. Светиљка се на јеврејском каже **менора**, а тако се звао и бронзани седмобраки свећњак из шатора сведочења, односно храма. Менора има три чашнице као бадем на једној грани и јабука и цвет, а три чашнице као бадем на другој грани и јабука и цвет; тако на свих шест грани које излажу из свећњака (Изл 37,19). Њу су Јевреји носили са собом кроз синајску пустињу. Пошто предање забрањује прављење менора које би биле сасвим налик свећњаку из светилишта, временом се развија **ханукија** (са девет кракова) и свећњак типа клупа (са зделицама за уље у једном реду и са украшеним зидом, иза тзв. *клунице*). Свећњаци представљају врхунски домет јудејског златарства. Својевремено су ханукије осветљавале улице или улазне двери кућа. Свећњаци су имали стаклене или металне штитнике. Преко године, у Африци, Азији и западној Европи, такви су се свећњаци држали обешени на зидове, а у сефардским кућама крај улазних врата, ради сећања на талмудску традицију. Служење Литургије у полумрачним црквама је супротно евхаристијској природи и има узрок у мистичној појавности (Ј. Зизијулас, нав. дело, 20).

³⁰⁴ У питању је маслиново уље за видело (Изл 25,6; 27,20). Девојке не понесоше уље за своје лампе (Мт 25,3). Уље је држано у судовима (**ἀγγεῖον, vas, flask**) пре него што је сипано у лампе (Мт 25,4). Бројни су налази керамичких уљаница, али има у неколико примерака бронзаних (Ц. Фисковић, *Три ранохришћанске лунцерне с Мајсена, Adriatica Praehistorica et antiqua*, Зборник радова посвећен Гргу Новаку (1970) 692-696).

³⁰⁵ И беху многе светиљке (**λαμπάς**, од глагола **λάμπω** - светлети, **lampada**) у горњој соби где се бејасмо сабрали (Дап 20,8). Царству небеском није потребно сунце, јер му је светиљка Јагње (Отк 21,23), осветљаваће га чаробне лампе (**lantern**) и бакље (Јн 18-3).

остоли су до дубоко у ноћ држали своје зборове уз свеће, па тек потом ломили хлебове.³⁰⁹ Кандило (**candela** - свећа) у ранохришћанско доба је служила за осветљавање катакомби, као извор светлости, а остатак је веровања у растеривање нечистих духова из незнабожачког доба.

У ранохришћанском периоду није било звона.³¹⁰ У време гоњења првих хришћана, ђакони или тајни гласници (**θεόδρομοι, κλητήρες, cursores, praecones, internuntii**), најављиваху време богослужења. После 313. године, верници су позивани трубом (**tuba**) или шофарима, по угледу на Јевреје, потом металним плочама (**tintinnabula**), па затим дрвеним маљевима, којима се клепало на капије хришћана, док се у манастирима куцало на врата келија. Касније се уводе обешена дрвена клепала

³⁰⁶ Бакља (**λαμπάς, lampadas, fax, funale, torch**) је дрвена са лучи (Мт 25,1; Јн 18,3; Отк 4,5).

³⁰⁷ Пс 22,14.

³⁰⁸ Свеће (**λύχνος, lucerna**) не поклапа судом кад је запали, нити меће под одар, него је метне на свећњак (**λύχνια, candelabrum**) да виде светлост који улазе (Лк 8,16; Мт 5,15;25,3). Жена је свећом тражила 10 изгубљених сребрних пара (Лк 15,8). Свећњак осветљаваше прво шатор сведочења стајавши на ковчегу Завета (Јев 9: 2). У преводу *Новог зајета*, В. Караџића где треба да пише свећа, погрешно стоји лампа, а на више места такође замењује речи бакља и лампа (Лк 15, 8; Дап 20,8; Мт 25,4; Јн 18,3).

³⁰⁹ *И беху многе свеће горе у соби где се бејасмо сабрали.... Онда изиђе горе, и преломивши хлеб окуси, и довољно говори до саме зоре* (Дап 20,7-8 и 11; Апостолске установе V 19, VIII 5).

³¹⁰ Звона (**καμπάνα**) беху позната у старом Египту, Месопотамији, код Грка и Римљана, служажу у магијске сврхе или приликом приношења жртве, али и за позивање у скупштине, оглашавања отварања купалишта. Звонца су користили и Јудејци у шатору сведочења али пришивена на тканину: *звонце златно па ипак по скуту од плашта унаоколо, за службу, као што беше заповедио Господ Мојсију* (Изл 39,26). Хришћани почињу да их користе већ у 6. веку. Папа савинијан одређује да се од 604. године, користе за позивање на службу Божју (Н.Оtte, *Glockenkunde*, Leipzig 1884,32; упореди: J.R.Nichols, *Bells trough the ages*, London 1928). На Западу временом почињу да се постављају бројна звона, уграђена тако да би се могле изводити читаве музичке арије. Звона на Истоку почињу да се уобичајено употребљавају од 9. века када их је млетачки дужд, поклатио византијском цару Михајлу III, да би била постављена на Цркву Св. Софије. Од времена романике, подизани су и звоници изнад пронаоса. Испред улаза са западне стране, временом се граде и торњеви округле, квадратне или полигоналне основе. Служили су као звоници (**καμπανάρων**), а на Истоку и као одбрамбене куле. Најстарија средњовековна звона била су израђена од кованог гвозденог лима, најчешће четворострана. У 9. веку, обод звона добија задебљање, да би издржао ударац крупних батова. У Русији, где су звона радо прихваћена, сачувано је неколико веома великих примерака. У средњовековној Русији и Србији, звона су израђивали мајстори са Запада, на њима су се налазили ћирилички натписи, уз приказе светитеља у плитком рељефу (С.Новиковић, *Два прилога српским старинама* 1, ГСУД (1875)). На Истоку се развио посебан тип бачвасте, издужене, наопако окренуте посуде. Звона представљају символ гласа Божјег.

(**σημαντήρον, сманτήр, σημαντήριον, signum, signacium**) по којима се ударало дрвеним маљевима, а постојале су и мање гвоздене плоче (**ἀγιοίδηρον, sacrum ferum**) по којима се ударало гвозденим чекићима. Црквена звона преузимају улогу шофара, оглашавала су позив у рат, упозорење на опасност, приликом празновања, а задобијају и шири смисао, најављују богослужења, оглашавају венчања или смрти парохијана.

Настанак базилика

Хришћанство је у почетку споро напредовало због прогона хришћана, јер је државна религија била римски Пантеон, а био је допуштен и персијски митраизам. У 3. веку када је гоњење попустило, подизани су храмови на многим местима.³¹¹ Декретима цара Галијана 260. и 268. године је привремено укинута гоњење. Ту се помиње *враћање хришћанима њихових гробница и храмова*³¹² да би их ови поново саградиле. Цар Диоклецијан беше издао едикт 303. године, којим је наредио да се *хришћански храмови затворе и разоре*.³¹³ Од 313. године почето је са обимном градњом храмова. Тријумф хришћанства изазвао је грађење великих цркава. Сам цар Константин подигао их је неколико у широм царства. Цар Константин је увођењем хришћанства као државне религије, створио услове да коначно сакрална архитектура добија своје основне карактеристике, да би временом та шема била допуњавана појединим новим детаљима.

Доминантан архитектонски тип постаје свакако базилика,³¹⁴ која имала дугачак брод са 4 издужена крила, често отворену кровну конструкцију, и зид (**testudo**) средњег брода са низом широких прозора, бочно постављених, кроз које је допирало главно осветљење. Колонаде стубова између бродова, повезиваше архитрав или архиволте. У Јерусалиму бочни бродови имаху галерије, истоветне као профане базилике. Испред базилика налазило се пространо двориште, а иза дворане за вернике је светилиште.

³¹¹ Види се и по жалбама хришћана да им *знабошци руше храмове*. Али се не зна прецизно да ли се баш подижу посебне грађевине у виду храмова, или су то адаптирана места која су томе служила (Eusebius Caesarensis, *Historia ecclesiae*, VII, с. Т 9,29 675).

³¹² исто место.

³¹³ исто, L VIII, с 3.

³¹⁴ Стара базилика св. Петра, св. Јована у Латерану, Христовог рођења у Витлејему, Светог Гроба у Јерусалиму.

Могу се разликовати римски, равенски, сиријски, малоазијски, палестински и константинопољски тип хришћанских базилика. Сиријски тип није имао трансепт. Базилике на Истоку су већином готово квадратне основе, за разлику од изразито издужених цркава на Западу. Римски тип нема олтарске преграде.

Назив **базилика** коришћен је у прво време за објекте које је подигао цар Константин.³¹⁵ Потом се тек од 4. века, користи у северној Африци за богослужбене просторије које су се раније називале **domicium**, **ecclesia** и **conventiculum**.³¹⁶ Кад је појам базилика усвојен и за цркве, добио је шире значење, јер се више није мислило на стан земаљског, него Небеског цара. Стога је ово име доликовало и најмањој цркви, храму.

Појам базилика потиче од речи **βασιλική**,³¹⁷ **basilica**,³¹⁸ односно краљевско боравиште. У античкој Грчкој, владар (**ἀρχὼν βασιλεύς**) беше столовао у четвороугаоној дворани (**βασιλική στοά**)³¹⁹ у којој у оквиру палате постојаху бројне споредне просторије околне, веома сличне престоним дворанама у Месопотамији и Египту. Касније је назив преузет за римске куће (палате) и суднице. Од 4. и посебно у 5. веку, облик древне престоне палате је усвојен од хришћана за места редовног служења Евхаристије.³²⁰ Готово одмах се јављају одређени прописи, који утврђују начин градње,³²¹ распоред³²² и опремање³²³ богослужбеног простора. Главни еле-

³¹⁵ Eusebius Caesarensis, *De vita...* L III, c 51-60.

³¹⁶ *Enciklopedija likovnih umetnosti* 1, 289.

³¹⁷ Eusebius Caesarensis, *De vita...* L III, c 32.

³¹⁸ Отуда у румунском језику реч **biserica**.

³¹⁹ E. M. Urjohn, P. S. Wingert, J. G. Mahler, *History of world Art*, Oxford university press, New York 1958, 49-52.

³²⁰ *Обављање Св. Тајне Евхаристије, као и Тајне Крштења, може бити само у цркви, која је освећена надлежним епископом* (Ап. пр. 31; Халкид. пр. 18; Трул. пр. 31, 34, 59; Гангр. пр. 6; Антиох. пр. 5; Лаод. пр. 58; Картаг. пр. 10; 2Никеј. пр. 7, 10). Помињу се још увек цркве у домовима и богомоље (**εὐκτήρια**) у којима су се још могле обављати Свете Тајне. *Свештеници могу савршити службу у њима али само уз приволу месног епископа. Све цркве, било јавне или домаће, морају бити под влашћу надлежног епископа, као и сви свештено и црквенослужитељи.*

³²¹ Цркве у великим градовима, од 4. века, беху велике тробродне или петобродне подужне грађевине. Многе ранохришћанске цркве у римским приморским провинцијама, беху скромних димензија и готово квадратне основе, са веома малим простором за вернике. Овакав начин градње примењиван је од друге половине 4. века, да би за време превласти Источних Гота на Западу био напуштен сваки ред и тек се у доба Јустинијанове рестаурације царства, градња изводи по јединственим прописима (видети: А. Бенац, Ђ. Балслер, Б. Човић, Е. Пашалић, Н. Милетић и П. Анђелић, *Културна историја Босне и Херцеговине од најстаријих времена до пада под турску власт*, Сарајево 1984, 352).

³²² Описују распоред црквеног простора (Ап. пр. 62; Никеј. пр. 11).

менти ранохришћанских базилика³²⁴ од тада постају олтар, наос, припрата и двориште. Базилика у целини, изображава Небо на земљи.

Прилазно двориште, претхрамље (**αἶθριον**, **atrium**), беше окружено стубовима,³²⁵ одатле се кроз портик на стубовима (**προπύλαιον**, **porticus**, **vestibulum**, **peristylum**), улазило у предворје (**προαύλιον**,³²⁶ **πρόθυρον**), а потом кроз велике двери у притворје или припрату (**πρόστυλον**, **πρόπυλα**, **νάρθηξ**, **πρόναος**, **паперть**, **вишній притворъ**). Простор цркве, између наоса и великог западног портала, назван пронаос или припрата (настала од речи **περίπατος** - пролазак). Првобитно је крстионица била овде смештена. Ту стајаху и жене четрдесетог дана после порођаја да би им се читала очиститељна молитва.³²⁷ Ту се завршаваху литије, погребни. У манастирским црквама, у припрати са леве стране, беше постављен сто за заједничке обеде монаха, као реминисценција на агапе. Пронаос се некад састојао од унутрашњег покривеног дела (**endonartex**) и спољашњег дела (**exonartex**), који се са северне, западне и јужне стране, није био обзидан. Око кога се налазио покривени ходник (**portikus**) наслоњен на 6, 8, 10 или 12 стубова, у чијој средини беше непокривени простор (**αὐλή**,³²⁸ **impluvium**). У средини је

³²³ Многи канони, посредно помињу уређење, објашњавајући протокол богослужбених радњи. На пример, Лаод. пр. 15. описује амвон, прописујући ко сме читати са њега. Опремање богослужбеног простора диктира практична литургијска деонтологија и њени симболи (Ј. Фундулис, нав. дело, 28).

³²⁴ Према иконографији из *Егзомологистара*, Патријарха јерусалимског Христана, објављене 1864. године у *Пидалиону*, на страни 765. Сличан распоред објавио је: *Beveregii, Synodicon, Annotat in h. can. 70*, уз јасаније тумачење 11. правила Никејског сабора. Опширнија решења пружа архиепископ Венијамин у првих 10 глава књиге: *Новая скрижалъ I*. Многа разјашњења изложена су у књизи: Н. Покровскога, *Происхождение древне христианской базилики*, Сан Петербург 1880, 149-200.

³²⁵ Цркве су првобитно подизане над гробовима мученика. Унутар базилика и око њих се врше почињу да се врше укопи преминулих, те се тај простор се временом ограђује.

³²⁶ Ап. пр. 73.

³²⁷ Л. Мирковић, нав. дело, 110. Аутор наводи да је ендонартекс био простор за жене. Зашто би женама било забрањено да учествују у Св. Евхаристији у наосу, није објашњено, нити постоје други подаци који поткрепљују такву тврдњу. У питању је остатак старозаветне традиције о недостојности жена после порођаја и за време месечног циклуса. Чак је у супротности са 11. правилом Никејског сабора, по коме су сви верни стајали у наосу, док је припрата била предвиђена за оглашене. Постојаху извесне галерије над бочним бродовима у наосу. Такве галерије бејаху предвиђене за жене, а постојале су у свега пар већих цркава. Обичај одвајања жена и мушкараца при богослужењу је оријенталног порекла, није изворно хришћанско правило.

³²⁸ Од тога је код нас настала реч **авлија** - непокривено двориште (видети стих 55, *Царство по Косову, Српске народне песме* 1, Београд 1929) за коју се погрешно верује да је турског порекла.

била постављена посуда за воду (*ἐμβάτις, κολυμβεῖον, φιάλη, χέρνιψ, cantharus, lymphaeum, labrum*), у којој су они што улазе у храм, прали руке, као символ духовне чистоће при молитви.³²⁹

Потом се простираше црква у ужем смислу, звана лађа (*ἐκκλησία, ναός, ecclesia, navis, oratorium fidelium*). Наос је символ овоземаљског света, а служио је окупљању верника, покајника четвртог стуња и оглашених другог разреда, веома рано је био подељен са два реда стубова,³³⁰ у три брода (некад и пет), чинећи брод издељен, на неколико сегмената. Галерије (*γυναικαία, matronae*), које су се понекад подизале над бочним бродовима црква у Палестини, првобитно беху места са којих су жене пратиле богослужење одвојено од мушкараца.

Олтарска апсида³³¹ (*αψίς* - свод или лук, *κόγχη, concha, absis*), смештена наспарам главног улаза, беше полукружна или четвороугаона избочина у продужетку средњег брода. Олтарски простор симболизује Небо, односно Царство Божје. У апсиди се налазила ниска полукружна камена клупа за свештенство, сапрестоље (*σύνθρονον, sinistros*), прислоњена уз унутрашњу страну полукружног зида олтарског простора. У средишту синτροноса беше постављено горње место за Епископа (*καθέδρα, θρόνος τοῦ ἀρχιερέως, tronus episcopalis*). Као што у есхатону, Христос седи на трону, окружен Апостолима, тако и Епископ треба да седи окружен свештеницима на синτροносу, изображавајући Други долазак Господњи.

Над олтаром (*θυσιστήριον, sacrarium, altare*) се временом подизаше посебна камена конструкција, која се ослања на 4 стуба (*ciborium*,

³²⁹ Пред црквом стоји суд, да би хришћани могли при молитви подићи Богу чисте руке (Ioannes Chrysostomus, *Homiliae 3 in ep. N. ad Corinthanos*, c 4).

³³⁰ Једно време био је подељен зидовима, стварајући центрани простор, намењен верницима, и бочне просторије намењене одржавању црквених сабора. Тако је и Цариградски помесни сабор одржан 861. године у Цркви св. Апостола, а следећи у храму св. Софије 879. године (Никодим, Епископ Далматински, нав. дело, на више места). У јужној базилици из склопа две спојене базилике (*basilicae geminae*) у Солину, беху одржавани салонитански сабори (E. Cesi, *I monumenti cristiani di Solina*, Милано 1963, развој). Обично су се и подизале две базилике у епископском средишту, да би једна служила за саборска окупљања. Иконографска представа унутрашњег распорда цркве, приказана у *Егзомологистару*, из 18. је века, тако да се одвајање централног простора зидовима и смештање амвона у средину не може временски одредити у период од 4. до 6. века, што потврђују и археолошки подаци. Реалније датовање оваквог начина зидања је негде током 9. века, што се и види по месту одржавања, поменутих сабора.

³³¹ Олтарски простор се обично налажао на стену, наравно уколико је то било могуће. У шаторима сведочанства, па потом у хришћанским кућама олтар се налазио у средини. Тај обичај бива пренет и у цркве, те је тако било и у Dura Europos, где су верници стајали кроз околу. Али развојем Литургије, олтар се из центра премешта у малу апсиду (светилиште) на истоку.

tabernaculum) а посуда у облику голуба³³² је висила са горњег дела киворијума.

Апсида беше нешто ужа од брода, ооквирена је била луком, који стајаше на два стуба (*arcus maior*), који је временом, неправилно прозван (*arcus triumphalis*).³³³ Првобитно су тканине одвајале олтар од простора за вернике, потом су прављене извесне дрвене преграде а затим мермерне парпетне плоче (*septum*). Тако беше осмишљена олтарска преграда (*βῆμα, bema*),³³⁴ кроз чија троја врата: свете (*ἅγιαί πύλαι*), северне (*βόρει πύλαι*) и јужне двери (*αινόται πύλαι*)³³⁵ се беше излазило у наос.

Испред се простирала солеја (*σωλείας*) одвојена стубићима (*καγκέλλοι, cancelli*) од наоса. Почетне форме стубића беху израђиване по узору на пречке у огради. Солеја у већим базиликама бива фланкирана са две предикаонице, а испред апсиде беше формиран дугуљаст простор са ниском оградом за појце (*schola cantorum*). Отворен полукружни или полигонални ходник (*deambulatorium*), делио је ограђени и повишени део предвиђен за хор од апсиде. Најстарији пример деамбулаторијума имају Латеранска базилика у Риму, св. Лоренцо у Милану и св. Витале у Равени).

Између апсида и бродова једно време је бивао грађен попречни брод (*transeptum*) којим је црква, посматрана у целини, добијала облик крста.³³⁶ Према главном броду, отвара се овај анекс у пуној ширини и висини на тријумфални лук. Апсида и трансепт, сачињаваше олтарски простор, који је служио свештеницима (*presbiterium*).³³⁷ Градња трансепта је била ретка појава.

Апсиду фланкирају две мање просторије у дну бочних бродова,³³⁸ с тим што се у предложењу³³⁹ (*πρόθεσις, προσκομιδή*)³⁴⁰ припремају и

³³⁷ Нека је забрањено сваком из реда световњака да улази преко ограде олтара, само је господству цареву, кад зажели принети дарове Створитељу, ово допуштено по неком врло старом предању (Лаод. пр. 19, 44). Олтар је одређен само за свештена лица (Трул. пр. 69; Атинска синтагма II, 466). Свештенослужитељи су (*ιερατικοί*) и клирици (*κληρικοί*), ове две групе спадају у свештена лица (*κληρος*). Док световњацима (*λαϊκοί*) који беху подељени на вернике (*πιστοί*) и оглашене који први пут жели да постану хришћани (*κατηχούμενοι*) и оглашени који беху отпали од вере (*παραπεσόντων*), било је забрањено улажење у олтарски простор (Лаод. пр. 30; Трул. пр. 77). У прво време то није било дозвољено ни монасима (*ἀσκηταί, μοναχοί*), јер у то време ни калуђери још не бејаше свештенослужитељи (Халк. пр. 6).

³³⁸ Мада су се код неких раних базилика ове просторије налазиле уз припрату, или у портику, док се дефинитивно нису везале за олтарски простор, што је и само богослужење налагало.

³³⁹ Сасудохранилница и предложење су барем у Константинопољу, биле у засебном здању поред храма (T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, 1971, 13-18, 158).

предају Свети дарови, а у ђаконикону (**διακονιόν**)³⁴¹ се облаче свештеници, и ту је сасудохранилница (**σκευοφυλάκιον**)³⁴² где се чувају црквене сасуди и богослужбене одежде. Старији ђаконикон (**διακονιόν ἀρχαῖον**)³⁴³ се налазио у виду уздужног ходника у који се улазило из проскомидије, а простирао се са спољашње стране зида северног брода и ендонартекса.

Предикаоница (**ἀμβων, ambo**)³⁴⁴ окружена са 4 пилона, временом је смештена у средишту наоса. Бочни бродови (**Ἐμβολοι**) су једно време били зидом одвојени од храма, и у њима су се одржавали црквени сабори.³⁴⁵ Из њих се улазило са западне стране из припрате,³⁴⁶ а одателе су врата на источној страни водила у проскомидију и ђаконикон. Кроз орнаментисане двери (**ὄραιαι πύλαι**)³⁴⁷ се улазило у наос. Са унутрашње стране ових двери стајали су покајници трећег реда. Са спољашње стране двери беху покајници другог реда. У припрати са јужне стране, у близини двери, је била крстионица (**κολυμβήθρα, piscina**). Оглашени стајаше уз западни зид припрате.³⁴⁸ Кроз велике двери

³⁴⁰ Значи **излагање**, по столу излагања дарова библијског Храма.

³⁴¹ Г.Стричевић, *The Diaconicon and Prothesis in Early Christian Churches*, *Стари нар* НС 9-10, 60-66.

³⁴² Ап. пр. 73: прописује да се *црквени сасуди златни ил сребрни не узимају на домаћу употребу, него да се чувају у нарочитом месту*, касније овако прозваном.

³⁴³ Дугачак уздужни ходник, који представља остатак, из времена кад нису били уз апсиду, већ са страна базилике.

³⁴⁴ За амвон поједини научници сматрају да се првобитно налазио у средишту наоса. Али према археолошким налазима то још није дефинитивно потврђено (упоредити: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Haven, London and New York 1986; R.F. Hodinott, *Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the initial Development of East Christian Art*, London, 1963). У великим црквама предикаоница увек беше неколико.

³⁴⁵ Мисли се на помесне саборе, јер поједини васељенски сабори беху одржавани у царској палати, као други и петостети сабор, који беху одржани у царској дворани (*великој сали*) у Цариграду, која се називала **Τροῦλλον**, по којој је потоњи сабор и прозван *Трулски* (Никодим, Епископ далматински, нав. дело, 25-26 и 17).

³⁴⁶ Није одмах било установљено правило где ће се налазити улаз. Многе цркве, у почетку имаше улаз са подужих страна, као Еуфразијева базилика (М. Прелог, нав. дело, 136).

³⁴⁷ Дап 3, 10.

³⁴⁸ Уз цркве су касније подизане посебне зграде за оглашене (Трул. пр. 97; *Атинска синтагма* II, 537-538), јер они мораху бити поучавани у вери и сваки 5. дан давати одговоре (Никеј. пр. 2, 14; Трул. пр. 78, 96; Лаод. пр. 19, 46). Зонара, Валасамон, Аристин и М. Властар оглашене сврставају у две групе, оне који су тек приступили (**οἱ μὲν γὰρ ἄρτι προσέρχοντα**) и оне који су савршенији (**τελεώτεροι**), и изучени у истинама вере (*Атинска синтагма* II, 145; Никеј. пр. 4). Кад би се неко пријавио да жели ступити у оглашене (**ἀκροῦμενοι, audientes**), требао га је примити епископ или презвитер, читавши

(**μεγάλαι πύλαι**) се улазило из егзонартекса у ендонартекс. Уз унутрашњу страну западног портика, у егзонартексу, стајаху покајници првог ступња.

Звоници (**καμπανάρον**)³⁴⁹ се прво јављају у Сирији, у 4. веку, на црквеним pročелјима, изнад којих се незнатно издижу. Облик основе им је четвороугаон или чак кружан касније (Равена), имају уграђено степениште, а првенствено служе у одбранбене сврхе. Најранији торњеви немају звона. Функцију звоника добијају тек у 8. веку. У 11. веку постављана су као круништа на горњем рубу припрате, а потом се постављају изнад травеја цркава.

Осветљење и загревање базилика

Цркве су осветљаване свећама и кандилима. Ту су верни приносили восак и уље у цркву, из побожности, као свој дар.³⁵⁰ Први лустери који су висили из главног кубета, били су велики округли свећњаци (**πολύελαῖου**), начињени од дрвета или метала, паљени за време певања псалама. Често су украшени натписима ктитора, фигуралним и орнаменталним представама, посебно техником ажурирања. Такви су се и до данас задржали у већини цркава.³⁵¹

Хипокауст (**hypocaustum**)³⁵² представља систем за загревање просторија топлим ваздухом. Из ложишта (**praefurnium, propnigeum**), у којем се ложило дрветом или угљем, топли ваздух је улазио у простор испод просторије коју је требало загрејати. Ваздух је кретањем између

молитву, примао га је у први ред оглашених, и могли су почети с хришћанском обуком. Било им је допуштено да улазе у цркву и слушају читање *Св. песама*, после прочитаног Јеванђеља, одмах су излазили. Три године су проводили овако (*Апостолске установе* VIII, 32). Добро извежбани су прелазили у други ред оглашених (**εὐχόμενοι, orantes**), где им се излагала опширна хришћанска наука и Символ вере. Могли су остајати с вернима и након читања *Јеванђеља*, или су падали на колена (**γονυκλίνοντες, genuflectentes**) кад им се у време Св. Литургије читала молитва. Или (**συναϊτούντες, competentes, τελεώτεροι, perfectiores, electi**), који би остајали све док им се ђакон не би обратио: *оглашени изиђите*. Њихово место је било где и покајника другог ступња у пронаосу.

³⁴⁹ За време готике, подизали су се звоници и поред цркава (у Италији). Од 14. века, звоници добијају двоспратне дворане на врху покривене двоводним кровом. Њихова намена још увек није позната. Ренесансни звоници су једноставни, а барокни су декоративни, а кров им је покривен металом (*Enciklopedija likovnih umetnosti* 4, 648).

³⁵⁰ Ове дарове нико није смео износити из цркве (Ап. пр. 72).

³⁵¹ Сачуван полијелеј је из 14. века у манастиру Дечанима, и нешто старији али фрагментован, у манастиру Жичи (Б. Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд 1962, 50-52).

³⁵² Од глагола **ὕποκαΐω**, што значи *палим одоздо*.

стубића (*suspensurae*) загревао под, јер су стубићи носили под горње просторије, а били су високи око 50 см. Пролазећи истовремено кроз шупље опеке (*tubuli*), у зидовима, загревали су се и зидови. Овакво подно грејање су имале древне римске грађевине, првобитно терме и стамбени објекти. Систем хипокауста проналажен је у и многим европским³⁵³ и манастирима, по чему се види да је остао у употреби све негде до 11. века. Хришћани су прихватили и идентичан систем загревања, преузимајући архитектонску форму римске базилике.

Постоје и подаци о некој врсти етажног грејања, али се не зна прецизно да ли се мисли на загревање унутрашњости базилике или просторија у порти.

Камин (*κάμινος* - пећ) је служио за загревање простора, настао је првобитно у виду отвореног огњишта у средини споредних просторија. У 12. веку бива премештен уза зид просторије, или у угао и задобија наткров који га повезује с димњаком. Са Леванта у Европу су га донели крсташи (капела трнове круне у Јерусалиму, где је првобитно служио као кухињско огњиште; сачувани су и древни камини на Атосу). У средњовековној Србији камини су се налазили у сокалнику, одбодно кухињи, прислоњеној уз обимне манастирске зидине.

Правац, положај и облик храма

Кад су се Јевреји молили, окретали су се према Јерусалиму, и на тај начин управљали су се према светињи над светињама. Први хришћани беху Јевреји, то може да буде разлог што прве цркве Јудејаца у расејању нису имале одређену оријентацију у односу на стране света, већ беху окренуте према Јерусалиму.³⁵⁴ Еденски врт се налази такође на Истоку, а велики број хришћана, пореклом Грка, према још увек живој традицији наслеђеној из Платонове филозофије, очекиваше повратак на старо, па су можда и стога грађевине постављане према истоку. У међу-

³⁵³ Остаци хипокауста су још увек очувани у Амвросиани.

³⁵⁴ Л. Мирковић тврди да је оријентација хришћанских базилика увек била према истоку, наводи и цитате из светоотачке литературе који иду томе у прилог, али многи археолошки налази базилика до средине 5. века, показују да то није баш увек била пракса. У питању су објекти окренути западу. Исто потврђује и неуједначена оријентација хришћанских гробова. Постојаше истовремено двојак начин оријентације гробова у затвореном простору, односно у црквама (из 5. века у меморији у Манастиринама код Салоне, храму Св. Петра код Требиња).

времену се уводе прописи по питању начина градње, оријентације,³⁵⁵ унутрашњег уређења.

Првобитно се код неких цркава олтар налазио на западу, док је свештеник стајао леђима окренут олтару, лицем ка истоку а народ је био окренут њему и истоку. У петом веку, наступа промена, тако да се и народ и свештеник, свуда окрећу истоку а свештеник у одређеним моментима богослужења, бива окренут леђима народу. Олтар се стриктно поставља на исток према другом Христовом доласку,³⁵⁶ а улаз се поставља на запад.³⁵⁷ Таква оријентација је остала и до данас. Оријентација хришћанских гробова првих векова није била одређена, да би се правила и по том питању усталила, после 5. века.³⁵⁸ Цркве су постављане на узвишена места,³⁵⁹ јер се земаљска црквена грађевина, полагала на стену³⁶⁰ слика дома Господњег на врх горе.³⁶¹ Узвишен положај је био подсећање на древни Сион.³⁶² Такође подсећа на нови Јерусалим³⁶³ који треба са неба да дође.

Старохришћански стил је подразумевао увек облик издуженог правоугаоника (*δρομηκή, oblonga*), који се према истоку завршава полукружном апсидом. *Прво мора дом Господњи бити дугуљаст, постављен према изласку сунца, са споредним просторијама са обе стране, тако да је сличан лађи.*³⁶⁴ Овог облика био је Нојев ковчег и Соломонов храм, а они су на изврстан начин служили као узор за градњу хришћанског храма.³⁶⁵ Незнабошци и Јудејци су земљу представљали четвртасто, па је и тај облик пренет и на црквену грађевину, која је икона

³⁵⁵ Реч оријентација, води порекло од латинске речи *orient* – исток, од старије речи *origi, oriens* - рађање сунца, јутро.

³⁵⁶ *Јер као што муња излази од истока и показује се до запада, такав ће бити долазак Сина човечијег* (Мт 24,27).

³⁵⁷ Ову идеју наводе Тертулијан у *Апологети*; Св. Атанасије, *Questiones ad Antiochum diceset, quaont. 57*, PG 28,620; а прописују и *Апостолске установе*.

³⁵⁸ Ово се догодило нешто касније у односу на време прописане оријентације цркава, што се види по разноликој оријентацији гробова укопаваних испод простора наоса, да би се оријентација гробова унутар једне цркве уједначила и усталила, до краја 6. века.

³⁵⁹ Тертулијан наводи да су *цркве подигнуте на узвишеном месту и окренуте према истоку* (*Adv. Valerianos, c 3, PL 2,580*).

³⁶⁰ Мт 16,18.

³⁶¹ Мих 4,1.

³⁶² По мишљењу св. Августина *Црква је прави Сион* (*Enarrat. In Ps 75,3:6; Ps 132,12*).

³⁶³ Откр 21,10.

³⁶⁴ *Апостолске установе* 1,11.

³⁶⁵ Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне Цркве* 1, Београд 1965,80.

места будућег Царства.³⁶⁶ Таква форма је погодовала и смештају великог броја верника.³⁶⁷ Често се простор за вернике дели у дужину, коринтским или римским стубовима, у непаран број лађа. Средња лађа је била шира и виша. Дрвени кров,³⁶⁸ бивао је на две воде,³⁶⁹ а таваница беше равна од дрвених греда, понекад касетирана.

Други главни облик је била црква облика крста, од времена кад цар Константин прихвата крст као заштитни знак државе и хришћанства.³⁷⁰ Крстаста грађевина је у суштини двоструку правоугаоник, положен један на други (употребом трансепта), као символ 4 стране света. Облик крста су имале неке цркве само изнутра, крстастим постављањем стубова. Ротонде (централне грађевине) у 4. веку нису биле честе.³⁷¹ Касније се поново користи овај облик и бива крстообразно разложен деамбулаторијумом.

Византијски стил почиње да се развија од доба цара Константина Великог, по узору на градњу у Цариграду. Базилика временом уступа место грађевини са централним планом, надвишеним куполом у средини. Током 5. века, Византија прима разне елементе са Истока, те ствара сопствени стил примењујући циглу као грађевински материјал, куполу на квадратној основи, пандантифе, угаоне тромпе и систем сводова. Зидају се грађевине са куполом (октогони св. Витала у Равени, св. Срђа и Вакха у Цариграду). Постојале су још увек и грађевине облика крста (мазулеј гале Плацидије, Јустинијанова црква св. Апостола). Старом базиликалном плану додаје се купола уместо равне таванице. Карактеристика јустинијанске епохе на тај начин поста-

³⁶⁶ Л. Мирковић мисли да је Црква икона Царства Будућег, а Митрополит Јован Зизијулас да је то ипак Св. Евхаристија.

³⁶⁷ Велико је питање да ли је у почетку било баш толико много верника који су присуствовали Св. Литургијама. Мали је број цркава на пример у Цариграду, а величина црква је сразмерно мала у односу на број становништва, у време кад је хришћанство беше постало државна религија.

³⁶⁸ Неке базилике нису биле покривене кровом (*ὄψις αἰθρον*), ненаткривене петобродне базилике које је подигао цар Константин (стара базилика св. Петра у Риму, св. Јована у Латерану, Светог Гроба у Јерусалиму, Христовог рођења у Витлејему), и нешто млађе тробродне хипетралне базилике у Qalb Luzeh и Марусинцу (*basilica discoperta sine tecto*).

³⁶⁹ Дрвеним кровом су Цркве покриване све до појаве првих купола.

³⁷⁰ Крст је знамење нашег спасења (*Атинска синтагма* II, 474).

³⁷¹ Л. Мирковић тврди да је то последица што су многи пагански објекти били кружне основе, па хришћани избегаваше такве основе у најстаријем периоду. Ово мишљење је у потпуности нетачно, јер су први хришћански објекти (мартирејуми, крстионице, меморије, ораторијуми) били управо централне грађевине, подизане по узору на већ постојећа, уобичејена здања римске архитектуре.

је базилика са куполом. Овај тип имаше две варијанте: лонгитудинална базилика, засведена сводом, која имаше куполу над светилиштем, између апсиде и брода (Црква Б, у Филипима, Пирдоп, св. Ирина у Цариграду); други тип беше базилика са куполом у центру (Коџа Калеси у Исаврији, св. Софија у Солуну, Црква Успења у Никеји, Св. Софије у Цариграду).

Дериват црква из 6. века представљају **базилике са куполом**. На римску базилику додају се лукови, сводови и кубе ради подражавања небеског свода. Изнад крста, обично грчког, на средини подиже се купола, а око ње још неколико мањих. И апсида је покривена полукалотом. Тако храм постаје централна грађевина. Кубе не лежи директно на стубовима него на цилиндричној подлизи (*tambour*), која стоји на стубовима. Иконостас бива слабо прилагођен новом плану. На значајним монашким црквама појављују се апсиде на бочним зидовима, намењене двома скупинама појаца, а црквени вестибили се преображавају у простране дворане, где су монаси служили извесне споредне службе (агапе или саборе). Архитектонска посебност у односу на антику и грађевине у латинским земљама за време владавине династије Каролинга, примењује се у недостатку монументалних здања каква постојаше у периоду од 4. до 6. века у Цариграду.

Базилика првобитно није имала сводове. Систем сводова захтева изузетне градитеље, али и скромне димензије саме грађевине. Техничке тешкоће расле су у геометријској пропорцији с величином објекта. На Западу је присутно стремљење ка подржавању идеја антике, па су грађевине за време Каролинга колосалне³⁷² (базилике Константинових наследника у Риму, Триери, Милану). Цар Јустинијан подигао је огромне грађевине по угледу на Рим у доба царевине, а куполе су се урушиле већ после неколико година. У 9. веку под царем Теофилом, подизали су грађевине скромнијих размера, а које ће служити као узор и мера до краја византијског периода. Није смањење византијског царства било разлог смањења величине објеката, већ мањи број верника у Цркви, мање средстава ... али симболика остаје непромењена. Византијски цареви, потичу градњу цркава, диктирају моду, богато даривају Цркве новцем, наместајем, сасудима, одеждама... Економски разлози нису примарни узрок; то се види по велелепном црквеном намештају,

³⁷² Потиче од речи *κολοσσός* – огроман, дивовски. Назив је настао према кипу божанства Хелиоса на острву Родосу, који је веома висок и убраја се у једно од 7 светских чуда.

богослужбеним сасудима и илуминираним минијатурама у литургијском књигама. Више се трошило на унутрашње опремање цркава него на монументалну градњу.

Манастири нису имали потребу за великим црквама. Исто важи и за свете горе Атос, Олимп у Витинији, Парнас у Беотији, острво Еубеју... где се упражњава општежиће, која уместо да окупља мноштво народа око цркве, остаје затворена заједница усред манастирских зидина, у виду самоуправних монашких јединица са својим посебним црквама. На Светој гори има око 20 значајних манастира, и око сваког постоје манастирске установе које су топографски, административно и архитектонски самосталне, а свака има своју цркву. Римокатоличке монашке заједнице захтевају и даље огромне цркве, јер су у истом црквеном броду била смештена два одвојена дела, један за монахе а други за лаике. У православној литургијској пракси, овакво отворено показано одвајање монаштва и лаика, никад није постојало. За ходочаснике и световњаке, никад није био намењен неки споредни простор у светогорским црквама. У Цркви св. Софије, лаици су стајали у побочним просторима, према томе постоји могућност да су извесна ограничења и другде постојала, нарочито у манастирским и градским Црквама, где постојаше велики вестибили испред тих цркава, или су их опасивали са 3 стране. Овај простор био је вероватно предвиђен за оглашене,³⁷³ пре него због потребе да се брод сачува само за монахе или неке изабранике,

³⁷³ Никеј.пр.11, наводи хиљаде оних који беху одступили од вере (*παρὰ πλετοκότες, lapsi*) за време Ликинијевог гоњења, а сада се кају и моле да буду изнова примљени у Цркву. Установљена беху 4 ступња кајања за њих (Григорија Неокесаријског 11.пр; Василија Великог 22,75.пр; Анк.пр.4,5,6; Лаод.пр.2,19). Први ступањ, трајао је 3 године, називао се плач (*πρόσκλαυσις, fletus, luctus*). Они који плачу стајаше ван великих црквених врата у делу егзонартекса насрам портика. Они молише верне, који улазише у цркву, да се помоле за њих. Стајаше оглашени у предворју (*endonartex*), одмах са унутрашње стране главног улаза у цркву. Испред њих стојали су покајници који слушају. Други ступањ, трајаше 3 године, звао се слушање (*ἀκρόασις, auditus*). После молитве за оглашене, мораше изићи из цркве. Трећи ступањ беше припадање (*ὕπλοπτοις, prostratio, humiliatio*) у трајању од 7 година. Они су клечали на коленима (*ὕποπλιτοντες, subiacentes, substrati, genuflectentes, γονυκλίοντες*), поред верника у цркви, али уз западни зид храма. Они такође излазише после молитве за оглашене. Четврти ступањ беше заједно стајање (*σύστασις, statio, consistentia*). Покајници стајаше две године са вернима у цркви, са северне и јужне стране амвона, али не могаше се причестити. (О овоме сведочи изложена иконографија цркве, видети: Н.Покровског, нав. дело, 149-200). А 20. правило Првог Никејског сабора, установљује да се *не врши колено преклоњење*, већ да се Богу моли стојећи. Клечаху само покајници. Опширније о свему овом видети: Никодим, Епископ далматински, нав. дело, 208-213.

упућујући остале вернике у анексе, иако цар и одређени чланови заједнице, заиста беху имали посебан положај у Цркви.³⁷⁴

У 9. веку настаје типичан византијски тип црквене архитектуре, који ће се задржати вековима, са малим изменама. То је крстообразна црква са куполом; развила се из типа базилике са куполом, који је преуређен тако да грађевина има више централну основу која би ублажила притисак куполе. На пресеку два бачваста свода која се укрштају под правим углом, диже се кубе. Тај крст који чине сводови види се споља само у горњим деловима квадрата, који чине зидови цркве са уписаним грчким крстом. У 10. веку тај тип је усавршаван (Бодрум, Килисе, Зеирек, св. Фотије у Цариграду, Богородица, св. Пантелејмон, св. Катарина, св. Апостоли у Солуну), док се на Атосу тај тип није модификовао у триконхос, подизањем бочних апсида на крацима крста. То су примиле црквен грађевине из 14. и 15. века у Србији под називом *моравска школа*.

Временом се развијају три најзначајнија стила црквене архитектуре: *романички, готички и ренесансни*.

Различита мишљења о пореклу базилика

За развој облика базилике до 4. века, подељена су мишљења. Или је настала под утицајем римске базилике или самостално јер има и извесних сличности са изгледом попречне базилике у Месопотамији.³⁷⁵ Градња првих хришћана има типично одлике римске уметности, иако се разликује од уметности царског периода, с тим што су хришћанске грађевине једноставније конструкције и орнамента.

Првобитно су грађена два типа храмова, грађевине са централном основом у виду баптистеријума и мартирејума, и грађевине у виду базилика, такозвани ранохришћански тип, настао под утицајем хеленизма и елемената из времена цара Константина.³⁷⁶

³⁷⁴ Цар је за време Литургије, огртао ђаконску одежду и стајао напред. Царица је трке на хиподрому посматрала са посебног места у једној од цркава при царској палати, док је цар имао своју ложу на хиподрому, која се назвала *катисма* (видети: P.Shergard, нав. дело, 38). Реч катизма је постала од *καθίσω* – библијски отсеци или певања за време Литургије, за време којих су верни могли да седе (М.Вујаклија, нав. дело, 548). Тим песмама су се отварале и игре на хиподрому.

³⁷⁵ *Enciklopedija likovnih umetnosti* 1, 289-290.

³⁷⁶ А.Грабар, *Византија, византијска уметност средњег века од 8. до 15. века, Уметност у свету, историјске, друштвене и религиозне основе* 2, Нови Сад 1969, 52.

Првобитни облик грађевине има извесне одлике дворане грчког краља, римске суднице на јавном тргу, и римске приватне куће за становање. Базилике у себи садрже све те функције, владарске палате, суднице и стана Божјег. Владике (*δεσπότης*) изображавају Христа³⁷⁷ на Литургији, која је икона Царства Божјег,³⁷⁸ те је храм на тај начин и стан оприсутњеног Господа, а и као реминисценција на првобитно ломљење хлеба по приватним кућама. Епископи су се појављивали и у улози судије,³⁷⁹ посебно верном народу приликом јавних исповести.³⁸⁰

Постоји неколико различитих мишљења о настанку хришћанске базилике. Пошто је у свим деловима римског царства, био распрострањен тип базилике, постоји мишљење да је у константинско доба постојала једна прабазилика која је служила осталим базиликама као узор, односно да нису свуда Цркве ницале спонтано, већ су се оне свуда рашириле из једног средишта.³⁸¹

Постојала су две врсте световних базилика у римској архитектури *basilicae forensis*³⁸² и *basilica domus*.³⁸³ Могуће је да базилика беше настала као копија првопоменуте врсте базилика, које беху подизане на форуму и коришћене као суднице (за саслушања или изрицања казни), реторске школе, у војне, трговачке или религиозне сврхе. Поједини из-

³⁷⁷ Христос је глава цркве (Еф 5,23).

³⁷⁸ Ј.Зизијулас, *Евхаристија и Царство Божје*, Беседа 6, 2004, 5, 36.

³⁷⁹ Епископи су били главни вршиоци судске власти у цркви, имајући по божанском установљењу свештено-пастирску власт (Мт 18,15-17). Дато им је и право судског надзора над свима, решавања сваког спора међу члановима цркве (Никеј.пр.5). Црквено-судски поступак био је уређен тек кад је држава ступила у сарадњу с Црквом.

³⁸⁰ Н.С.Милошевић, нав. текст, 112.

³⁸¹ F.Witting, *Die anfänge der christlichen Architectur*, Strasburg 1902, 213.

³⁸² Јавна базилика беше велика и пространа сала, четвороугаоне издужене основе која беше подељена са два реда стубова у 3 брода, од којих је средњи био и шири и виши од остала два. Средњи брод имахе изнад стубова, низ прозора који унутрашњости грађевине даваше главно осветљење. Постоје два типа градње римских профаних базилика, грчки и орјентални. Код грчког типа, претежно са три брода, улаз је био постављен на ужој страни а насупрот њега се налазила апсида. Код орјенталног типа портал се налазио на једној од широк страна. Насупрот улаза, на узвишеном месту налазила се полукружна платформа (*tribuna* - издигнуто место за судију). У хришћанству се из тога дела развила апсида. Бочни бродови судница или тржница, често имахе галерије (*emporiae*) за грађанство, односно трговце (*Basilica Ulpia*). Временом се градио сложенији тип петобродне, а ређе и вишебродне јавне базилике. L.V. Albertia, *De re aedificatoria*, Roma 1465, 112; A.Riegel, *Zur Entstehung der altchristlichen basilika*, Wien 1903. Првобитна хришћанска базилика се по облику не разликује много од грчког типа римских базилика.

³⁸³ Представља дворану у царским палатама, кућама богатих и термама, чији је полукружни део назван *exedra*.

вор траже у другој врсти базилика, приватним римским кућама,³⁸⁴ египћанским дворанама и престоним палатама императора³⁸⁵ или чак приватним сиријским кућама.³⁸⁶ Профане и сакралне базилике могле су бити осмишљене без непосредних међусобних утицаја.³⁸⁷

Базилика јесте Нови Јерусалим,³⁸⁸ те подсећа на градску улицу фланкирану портицима³⁸⁹. Постоје извесне сличности базилика и са синагогама³⁹⁰ и светилиштем римских божанстава.³⁹¹

Мисли се да је базилика проширење надземне гробљанске богомоље.³⁹² Већ у касној антици, од времена базилика покривених двоводним дрвеним кровом, градиле су се и засвођене грађевине са куполом: баптистеријуми, маузолеји и мартријуми. Од 4. века, основе им беху квадратне, правоугаоне, кружне, крстообразне или полигоналне. Употреба сводова је са горе поменутих здања пренета од 6. века, на све сакралне грађевине. Почиње се са преношењем комеморативних светилишта, која су у антици била *extra muros*, у унутрашњост градова, како у Византији, тако и у Риму, током старохришћанског периода. Временом ишчезавају посебни објекти намењени светој тајни крштења и култу светих моштију, јер се ове функције преносе у цркву. У Византији и Завкавказју, црквена грађевина преузима облике мартријума, чију је литургијску улогу преузела, додајући својој улози и крштавање. На Западу остаје тип базилике, али она добија нове елементе. Крипте и капеле око олтарског простора, намењене су комеморативном култу светих моштију, мада и неке Цркве на Истоку имају крипте. Старохришћански баптистеријуми ишчезавају и на Истоку и на Западу, да би се поново подизали у данашње време. Маузолеј беше дао позајмице хришћанској архитектури, уместо баптистеријума, и уобличио је црквену архитектуру средњег века.³⁹³ Од 6. века, грађевина са куполом, је упоређена са хришћанском васељеном, као симолом есхатона. Ову симболику утемељују литургичари и фрескописци.

³⁸⁴ W. Weingärtner, *Ursprung und Entstehung des christlichen Kultbaudes*, 1858.

³⁸⁵ Монументално двориште испред дворане Теодориха, Диоклецијана... указује на црквени атријум (E.Dygye, *Ravenatum palatium sacrum*, Roma 1941).

³⁸⁶ J.Lassus, *Sanctuaries chrétiens de Syrie*, Paris 1947.

³⁸⁷ A.C.A.Zestermann, *Die antiken und christlichen Basiliken*, Berlin 1848, 243.

³⁸⁸ Откр 27,21.

³⁸⁹ L.Kitschelt, *Die frühchristliche basilika als Darstellung des himmlischen Jeruzalema*, Berlin 1938.

³⁹⁰ J.P.V.Kreuser, *Der christliche Kirchenbau*, Berlin 1851.

³⁹¹ J.Carcopino, *La Basilique Pythagoricienne de la Porte Majeure*, Rome 1926; H.C. Bautler, *Nabatean Temple plans and the plans of Syrian Churches*, Oxford 1923.

³⁹² G.Dehio, *Die Genesis der cgristischen Basilika*, Wien 1885.

³⁹³ А.Грабар, нав. дело, 62.

Археолог Дигве верује да је базилика настала спајањем мартририју-ма и приватних дворана у којима су се окупљали верници³⁹⁴ под један кров, ово поткрепљује налазом ненаткривене базилике у Салони. Она је правоугаоне основе без апсиде, као и приватне дворане имућних верника. Дигве подвлачи да у том случају гроб постаје олтар, што га наводи на закључак о блиској вези службе за упокојне и Св. Литургије.³⁹⁵

Није сигурно да ли је приватна кућа могла оставити дубљи утицај на литургијски простор, али јесте извесно да базилика има сличности са византијском империјалном архитектуром, а да су дворски обичаји који беху упражњавани у свечаним приликама, оставили трага у спољашњој форми светотаинске симболике. Евидентно је да је царска палата у Константинопољу имала базиликални распоред, па поједини стручњаци закључују да је византијски дворски церемонијал утицао на Св. Евхаристију.³⁹⁶ Без обзира на то, настанак и грађевински изглед базилике се заснивају пре свега на Божјем утемељењу евхаристијске службе и њеним развојним фазама. Христос је дошао и објавио мир... његовим посредством имамо приступ Оцу... постајемо суграђани светих и домаћи Божји, назидани на темељу апостола и пророка, а угаони темељ је сам Христос. На коме сва грађевина састављена расте за цркву свету у Господу, На коме ћете се и ви сазидати за стан Божји у духу.³⁹⁷

Старозаветни обреди и неки други обичаји утицали су на утемељење литургијског времена а римско градитељство превасходно на литургијски простор. Као најранији облик црквене грађевине у хришћан-

³⁹⁴ E. Dygve, *Probleme der altchristlichen Kultbaus*, *Zeitschrift für Kirchenkunde*, 1940.

³⁹⁵ Од почетка су места за богослужење и сахрањивање била повезана. Током преисторије, људи су покојнике сахрањивали у пећинама или кућама у којима су становали, а потом у двориштима. Веома се касно гробови измештају ван стамбеног простора а много касније и богослужбеног. Код Срба се обичај сахрањивања монаха у црквама и портама, задржао и до данас.

³⁹⁶ Римски цареви беху увели помпезну одежду да би назначили своју светост и потврдили улогу врховног свештеника (*Pontifex maximus*). Цар Константин Велики и његови наследници су до 379. године задржали ову титулу. То се види и по чињеници да тек од цара Грацијана, на новцу престаје да се приказује лик Изиде и Сераписа. Продирањем мистицизма у Цркву, Јустинијан II назива себе Божји слуга (*servus Dei*), и 691. године, на новац ставља Христов лик. Лав I је први цар, кога је крунисао цариградски патријарх, 457. године. До тог времена је крунисање вршено по римском обреду, тако што је војска цара уздизала на штиту а народ га акламацијом прихватао. У почетку је црквени обред био вршен упоредо са римским обичајем да би у средњем веку, римски начин био потиснут а крунисање, постало чисто црквени обред. Цареви су облачили ђаконске одежде, и кадили за време Литургије. Церемонијал и одежде, у доба византијске империје, преузима Црква у великој мери (Г. Острогорски, нав. дело, 67, 80, 151; К. Мiatev, *Der gross Palast in Pliska und die Magnaura in Konstantinopel*, Berlin 1936).

³⁹⁷ Еф 2,17-22.

ској архитектури, базилика је дефинитивно имала пресудног утицаја на даљи развој црквеног градитељства.

Архитектура храма, фреско сликарство, иконе, црквени намештај и одежде свештеника, развијали су се пративши како развој богослужења и евхаристијски симболизам, тако и уметничку моду епоха у којима су настајали, остављајући нама представе какву је црквена заједница током времена имала о идеји будућег Божјег царства, са циљем да се дочара на тај начин његов предукус, јер су у људској природи од Творца усађене испитивачке моћи Божанскога, а откривање тајне се достиже уз помоћ Св. Духа.

Резюме

Анна Фотич

НАЧАЛО ОСМЫСЛЕНИЯ БОГОСЛУЖЕБНОГО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА, ВОЗНИКНОВЕНИЕ И КОНЦЕПЦИЯ ДРЕВНЕГО ХРИСТИАНСКОГО ХРАМА

С самого начала каменной эпохи, после выхода из Эденского сада, люди возносили славу Господу, собираясь на святых холмах, в святых лесах, святых пещерах, возле святых источников, и т. д. Согласно ветхозаветному преданию, вожди племен вели кочевнический образ жизни: в поисках источников вод и хороших пастбищ для скота; на всех этих местах они сооружали алтари и жертвенники для жертвоприношений. Горы Палестины и европейские равнины и поныне хранят остатки прекрасных огромных могил-алтарей, называемых долменами или мегалитами. Со временем вожди племен начинают воздвигать (и) палаты свидетельства (подвижные храмы) на этих местах. Преемство поклонения одним и тем же святым местам сохраняется и поныне. Первые храмы начинают сооружать в течение неолита. Основа этих храмов четырехугольная, а сопровождаются они многими вспомогательными объектами по сторонам. Еврейская религиозная традиция нашла свое продолжение и в эпоху Христа и учеников Его. Они практикуют посещение синагог, но по вечерам собираются в своих домах ради совместного переломления хлебов. После массового принятия христианства бывшими язычниками и евреями, наблюдается сохранение их обычаев, которые внедряются в новое вероисповедание, однако с приданием им совершенно нового, христианского смысла. Христиане первоначально собирались в кораблях, на полях, в темницах, пещерах, римских термах, крестильнях, на кладбищах, в катакомбах, мартирумах,

криптах, ораториумах... на всех доступных им местах, поскольку собираться им было запрещено как врагам римской цивилизации. Когда в константиновскую эпоху открытое исповедание христианства было позволено, с приданием ему статуса официальной религии, христиане начинают сооружать церкви наподобие палат греческого правителя (*basileus*) – отсюда происходит название этих молитвенных домов (базилики). Некоторые идеи, по всей вероятности, заимствованы от архитектуры римских залов судебных заседаний и частных домов, где христиане собирались на богослужениях. Интерьер первых базилик разделялся на атриум, эндонартекс, эксонартекс, наосы и центральный наос, отделенный колоннадой столбов, трансепт и апсиду (где клирики совершали евхаристические службы). Основа, как правило, была крестообразной. Вначале ориентация христианских церквей заранее не определялась; в 5-м веке верующие и священник начинают обращаться к востоку, и поэтому алтарь обращается к востоку, а вход к западу, и это в средневековой практике становится общепринятым. Потребность в расширении пространства храмов приводит к появлению монументальных сооружений и изобретению новых способов конструирования. Огромный купол переносит архитектурное ударение на центральную часть храма, а Божественная Литургия требует, чтобы верующий народ стоял перед алтарем. Поэтому алтарь и синтронос перемещаются с центра в небольшую апсиду на востоке. Архитектурная концепция подчеркивает назначение сооружения, сопровождая развитие литургической деонтологии, евхаристического символизма и художественной моды каждой конкретной эпохи. На основании данных элементов можно проследить развитие сознания ранних христиан о Царствии Небесном, поскольку в человеческую природу Творец вложил испытующие силы Божественного, а открытие тайны достигается благодаря помощи Святого Духа.

Summary

Ana Fotic

BEGINNINGS OF GIVING SENSE TO LITURGICAL TIME AND SPACE, DEVELOPMENT AND CONCEPT OF AN ANCIENT CHRISTIAN CHURCH

From the very beginning of the Stone Age, after having been expelled from the Garden of Eden, man worshiped God on holy hills, heights, in holy forests,

holy caves, by holy springs etc. According to the Old Testament, Patriarchs were to observe their nomadic customs of life, in search of pasture and sources of water, and erected altars and pillars for the purpose of worship, in all these places. Palestine highlands and European plains still contain giant tombs or altars called *dolmens* or megaliths. By passing of time, heads of tribes started to build tents of witness (movable temples) precisely on these sites. Tradition of offering prayers on holy places has continued until the present time.

The first temples started to be built in Neolithic. They had a rectangular base with several supplementary buildings alongside. Jewish religious tradition continued, even during the period of Christ and his Apostles. They still prayed in synagogues, but in the evening they broke bread together at their homes. After many pagans received Christianity, pagan as well as Jewish motives were retained and incorporated into the adopted religion, but a specifically Christian interpretation was given to them.

The first Christians gathered in boats, on fields, in caves, prisons, Roman baths, baptisteries, graveyards, catacombs, memorial sites of martyrdom, crypts, or at any available spot, because Christians as regarded hostile to Roman civilization were prohibited to gather together in public. When Emperor Constantine recognized Christianity as a legal religious corporation, Christians started to build churches, upon the influence of palaces of Greek kings' (*basileus*), and therefore were called *basilicas*. Possibly, some ideas were borrowed from Roman courts and private houses, where Christians gathered for worship.

Interior of early Christian basilicas was divided up on atrium on the forecourt, vestibule, narthex, two aisles and central nave (divided by colonnades), transepts and apse (where clergy performed services). The cross-wise bases were standard. At the beginning of the Christian church architecture, orientation was not fixed. During the fifth century, both the congregation and the priest faced the east, and so the altar was regularly directed towards the east and the entrance was from the west.

The increased sense of space, the added monumentality dictated an adoption of a new system of construction and central concept. The dominance of the dome creates an architectural focus under it. Liturgy demands that the congregation shall be in front of the altar. Therefore, the altar is usually removed from the centre to a small apse with a chancel as sanctuary to the east. However, this separates architectural and liturgical climaxes of the building. The architecture quite properly stresses the purpose of the building influenced by the development of the liturgical deontology, Eucharistic symbolism as well as artistic trends at a time. All that gives us a clear picture how ancient Christians developed the idea of Heavenly Kingdom.